

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ  
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ  
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA və DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

*Əlyazması hüququnda*

Əhmədova Xalidə Xanlar qızı

“Təhsilin ölkənin qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərə təsirinin ekonometrik  
qiymətləndirilməsi” mövzusunda

## **MAGİSTR DİSSERTASIYASI**

İxtisasın şifri və adı: 060404 - “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “Ekonometrika”

Elmi rəhbər:

İqtisadiyyat və idarəetmə kafedrası,  
i.e.d., prof. Həsənli Yadulla Həmdulla oğlu

Magistr proqramının rəhbəri:

Statistika və Ekonometrika kafedrası  
i.e.n., dos. Teymurova Vüsalə Eybullayeva qızı

Kafedra müdiri:

Statistika və Ekonometrika kafedrasının  
müdir müavini  
i.e.n., dos. Teymurova Vüsalə Eybullayeva qızı

## MÜNDƏRİCAT

|                                                                                                                                                                                |           |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>GİRİŞ.....</b>                                                                                                                                                              | <b>3</b>  |
| <br><b>FƏSİL 1. TƏHSİLİN İQTİSADI İNKİŞAFDA ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ</b>                                                                                |           |
| <b>ƏSASLARI.....</b>                                                                                                                                                           | <b>7</b>  |
| 1.1 Universitet təhsilinin iqtisadi inkişafda rolunun müəyyən edilməsi..                                                                                                       | 7         |
| 1.2 İqtisadi inkişafda insan kapitalının əhəmiyyəti.....                                                                                                                       | 14        |
| 1.3 Azərbaycanca insan inkişafı və bilik iqtisadiyyatı.....                                                                                                                    | 20        |
| <br><b>FƏSİL 2. AZƏRBAYCANIN XƏRCLƏR-BURAXILIŞ MODELİ İLƏ TƏHSİLİN İQTİSADIYYATIN FƏALİYYƏT SAHƏLƏRİNƏ, O CÜMLƏDƏN, QEYRİ-NEFT SEKTORUNA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....</b> |           |
| 2.1 Təhsil xərclərinin qeyri-neft sektoru və onun ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət növlərinin əlavə dəyərlərinə təsirinin multiplikativ effektlərinin qiymətləndirilməsi.....      | 27        |
| 2.2. Təhsil xərclərinin ölkədə və onun ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət növlərində istehlak qiymətləri indeksinə (inflyasiyaya) təsirinin qiymətləndirilməsi.....                  | 37        |
| <br><b>FƏSİL 3. QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAF GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏHSİL GÖSTƏRİCİLƏRİNDƏN ASILILIĞININ EKONOMETRİK MODELƏŞDİRİLMƏSİ.....</b>                                     |           |
| 3.1 Təhsilin keyfiyyət və qeyri-neft sektorunda innovasiyaların qarşılıqlı əlaqələrinin ekonometrik qiymətləndirilməsi.....                                                    | 48        |
| 3.2. Təhsil keyfiyyət göstəricilərinin qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərin artımına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi.....                                              | 59        |
| <b>NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....</b>                                                                                                                                                | <b>69</b> |
| <b>İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....</b>                                                                                                                                | <b>72</b> |
| <b>PE3IOME/SUMMARY.....</b>                                                                                                                                                    | <b>74</b> |

## GİRİŞ

**Tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığı:** Son illər Azərbaycanın dünyada artan nüfuzu və nailiyyətləri onun iqtisadiyyatın bir çox sahələrində əldə etdiyi uğurların nəticəsidir. Bu nailiyyətlərdə təhsilin müsbət rolu qaçılmazdır. Azərbaycan gəlirlərinin çox hissəsini neft sektorundan əldə etməsinə baxmayaraq qeyri-neft, o cümlədən, təhsil sektoruna daha çox investisiya ayırır, bu sahələrin yüksək inkişafına nail olmaq üçün bir sıra tədbirlər və proqramlar həyata keçirir.

İnsanların elmə, ali təhsilə artan marağı nəticəsində ali təhsil müəssisələrinə tələbatın artması müşahidə olunur. Bu səbəbdən ildən-ilə tələbə qəbulu proqnozu yerlərinin sayı artırılır. İxtisaslar üzrə dövlət sifarişi ilə təhsil almaq üçün tələbələr arasında rəqabətin artdığı qəbul imtahanlarında abituriyentlərin göstərdikləri nəticələrdə özünü göstərir.

İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi üçün insana qoyulan investisiyanın miqdarı əhəmiyyətlidir. Dövlətimiz neft kapitallarını digər kapitallara, o cümlədən, insan kapitalına çevirərək inkişaf etdirməkdə maraqlıdır. Almaniya, Niderland, Norveç, Belçika, Sinqapur, ABŞ, İsveçrə, Finlandiya, Avstraliya, Danimarka kimi ölkələrdə inkişaf etmiş təhsil sistemi, güclü iqtisadi potensial və təhsilə qoyulan investisiya yüksək insan kapitalının inkişafına təkan verir. Dünya ölkələrinə baxdığımızda Tayvan və Koreya kimi ölkələrdə də yüksək insan kapitalının olduğunun şahidi oluruq.

Hazırkı iqtisadiyyatımız biliyə, elmə, savada, inkişafa əsaslandığından bilik insanların həyat səviyyəsinə, o cümlədən iqtisadi şəraitə təsir göstərir. Bilik iqtisadiyyatı zamanı insan faktoru önə çəkildiyindən bilikli, təhsilli və bacarıqlı mütəxəssislər üçün geniş imkanlar yaranır. Belə ki, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında və rəqabətə cavab verən məzunların yetişdirilməsində universitet təhsilinin əhəmiyyəti vacibdir. Avropada təhsil islahatları aparılarkən məzunların əmək bazarında rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi, təhsilənlərin işə bilik, bacarıq, səriştə və vərdislərinin inkişaf etdirilməsi mühüm prioritet olur.

İnsanların rifahının təmin olunmasını göstərən İnsan İnkişafı İndeksi sağlamlıq, təhsil və layiqli həyat səviyyəsi ilə ölçülür. İnsan inkişafı konsepsiyasının vacib göstəricisi olan təhsil həm də əhalinin şəxsi inkişafında da mühüm rola malikdir.

Xərclər-Buraxılış modeli məhsul və istehsal bölgüsünün sahələrarası balansını özündə əks etdirir. Daha dəqiq ifadə etsək məhsulun buraxılışı ilə onun dəyərinin pul ilə xərclər məbləğinin müqayisəsini təsvir edir. Məhsul və Xidmətlərin İstehsalı və bölüşdürülməsi cədvəlləri Dövlət Statistika Komitəsi (ARDSK) tərəfindən işlənilərək hazırlanır. Təhsil xərclərinin qeyri-neft sektoru və bu sektorun başqa-başqa iqtisadi fəaliyyət növlərinin əlavə dəyərlərinə təsirinin multiplikativ effektlərinin qiymətləndirilməsi zamanı da Xərclər-Buraxılış modelindən istifadə olunur. Həmçinin təhsil xərclərinin ölkədə qeyri-neft sektorunun fəaliyyət növlərində istehlak qiymətləri indeksinə (inflyasiyaya) təsirinin qiymətləndirilməsində də bu model tətbiq olunmaqla hesablamalar aparılır.

Azərbaycanın dünyaya integrasiyasını təmin edən ali təhsil günü-gündən kütləviləşməyə doğru gedir. Təəssüflər olsun ki, kütləviləşmə zamanı keyfiyyət aşağı düşür. Təhsilin keyfiyyətinin artırılması və inkişaf etdirilməsi ölkəmiz üçün prioritet məsələlərdəndir.

Təhsilin keyfiyyətini göstərən meyarlar müxtəlifdir. Bu meyalara tədris edənlərin peşəkar hazırlıq səviyyəsi, təhsilverənlərin motivasiyası, ali təhsil müəssisəsinin mövcud maddi-texniki bazası, tədris ləvazimat və materiallarının keyfiyyəti, həmçinin məzmunu, tədris edilən metodologiyanın səmərəliliyi və s. aid ola bilər. Reyting cədvəllərinə baxdığımızda dünyanın ən yaxşı universitetləri siyahısında ABŞ və Böyük Britaniyada yerləşən universitetlərin olduğunu görürük. Siyahıda bu ölkələrlə yanaşı, Yaponiya, Çin, Fransa, Almaniya, Cənubi Koreya, İtaliya, İspaniya kimi və s. ölkələrin də universitetləri yer almaqdadır.

Təhsildə müasir innovasiyaların tətbiqi inkişaf etmiş, eləcə də, inkişaf etməkdə olan bütün ölkələrin ən mühüm prioritet məsələlərindən biri sayılır. Yeni intellektual məhsul anlayışlarından olan kəşf, tövsiyə,, eyni prinsip, elmi yanaşma, metodika, standart təkmilləşdirilərək patent, sənədləşmə, səmərələşdirici təklif, marketing

tədqiqatlarının nəticələri, ixtira kimi qanuni cəhətdən rəsmiləşdirilə bilər. Bundan əlavə universitetlər həm də konsaltinq xidmətləri göstərə bilərlər.

**Tədqiqatın obyektı** təhsilin keyfiyyəti və onu xarakterizə edən göstəricilər, eləcə də təhsildə olan problemlər, **predmeti** isə ali təhsil müəssisələridir.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Dissertasiya işinin hazırlanmasında əsas məqsəd Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin keyfiyyət göstəricilərini yüksəltmək və müasir tələbləri ödəyən, rəqabətədavamlı universitetlərin sayının artırılması, iqtisadi inkişafda ali təhsilin rolunun artırılmasına dair təkliflərin hazırlanmasıdır. Aşağıdakı həlli nəzərdə tutulmuş vəzifələr məqsədə nail olmaq üçün vacibdir:

- Azərbaycanda universitet təhsilinin əhəmiyyətinin araşdırılması;
- İqtisadi inkişafda ali təhsilin rolunun müəyyən edilməsi;
- Ali təhsil müəssisələrinin əmək bazarının tələblərinə görə kadr hazırlığının səviyyəsinin öyrənilməsi;
- Bilik iqtisadiyyatı və insan inkişafının, eləcə də insan kapitalının təhlili və perspektivlərinin öyrənilməsi;
- Təhsil sahəsində dünya ölkələrinin təcrübəsinin öyrənilməsi;
- Təhsil xərclərinin araşdırılması və bu xərclərin ölkədə iqtisadiyyatın digər fəaliyyət sahələrinə təsirlərinin qiymətləndirilməsi;
- Təhsil xərclərinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində inflyasiyaya təsirinin qiymətləndirilməsi
- Təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsi;
- İnnovasiyanın, innovasiya məhsullarının və innovasiya fəaliyyətinin təhlili və öyrənilməsi
- Təhsilin keyfiyyətinin innovasiyaya və qeyri-neft sektorunun əlavə dəyərinə təsirinin qiymətləndirilməsi

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Tədqiqatın elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Xərclər-buraxılış modelindən istifadə edərək təhsil xərclərinin qeyri-neft sektoru və bu sektorun müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növlərinin əlavə dəyərlərinə təsirinin multiplikativ effektləri qiymətləndirilmişdir;

- Xərclər-Buraxılış modelindən istifadə etməklə təhsil xərclərinin ölkədə, müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növlərində istehlak qiymətləri indeksinə təsiri qiymətləndirilmişdir;
- Ekonometrik model qurularaq təhsilin keyfiyyət və qeyri-neft sektorunda innovasiyaların qarşılıqlı əlaqələri qiymətləndirilmiş və təhlil edilmişdir;
- Təhsil keyfiyyət göstəricilərinin qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərin artımına təsiri ekonometrik cəhətdən qiymətləndirilmiş və müvafiq təhlil aparılmışdır.

**Tədqiqatın informasiya bazası.** Dissertasiyanın informasiya bazasını ARDSK-nın, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin müvafiq məlumatları, müxtəlif dillərdə nəşr olunan kitab və jurnallar, o cümlədən, internet resursları təşkil edir

**Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti.** Tədqiqat işində əldə olunan nəticə və təkliflərdən Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin, Dövlət İmtahan Mərkəzinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin və digər təhsillə bağlı təşkilatların işində istifadə oluna bilər.

**Tədqiqatın strukturu.** Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işi 75 səhifə həcmindədir və işdə 16 cədvəl verilmişdir. 25 adda ədəbiyyat və internet resursundan istifadə edilmişdir.

# FƏSİL 1. TƏHSİLİN İQTİSADI İNKİŞAFDA ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

## 1.1 Universitet təhsilinin iqtisadi inkişafda rolunun müəyyən edilməsi

Təhsilin inkişafı anlayış olaraq tarixən formalaşmış və təhsil hər cəmiyyətdə inkişafın əsası, zəruri ehtiyac kimi təsvir edilmişdir. Təbii ki, bu anlayışı bütövlükdə canlılar aləmində tək şüura malik insanın təbiəti dəyişməyə qadir olan qüvvə olaraq yetişməsi, onun bilik və bacarıqlar qazanmaq və onlardan istifadə etmək xüsusiyyətinə yiyələnməsi ilə bağlıdır. Təhsil yetkin, ağıllı, yaradıcılığı yüksək, yeniliklər gətirən və rəqabətlik qabiliyyətini artıran cəmiyyət yaradır.. Tarix sübut edir ki, hər bir xalqın və ya dövlətin formalaşaraq inkişaf etməsi, onun gələcəyinin təməlinin sağlam qurulması təhsildə qazanılmış uğurlarla əhəmiyyətli dərəcədə əlaqələlidir.

Universitet latın sözü olub mənası birgəlik və ümumilikdir ki, burada konkret fundamental, eləcə də tətbiqi və digər sahələr üzrə kadrların hazırlanması prosesi davamlı olaraq yerinə yetirilir. 859-cu ildə yaradılmış, ən qədim universitet olaraq tarixə düşmüş Əl-Qarauin Universitet Mərakeşin Fes şəhərində təməli qoyulan universitetdir.

Təhsil fəlsəfəçisi prussiyalı Vilhem Humboldtunun yanaşmasına görə 200 ildən çoxdur ki, universitet yalnız iqtisadiyyat üçün mütəxəssis hazırlayan müəssisə deyil, həm də yeni bilikləri yaradan fundamental tədqiqatların aparıldığı, hətta cəmiyyətin əsasən də sənaye sahəsinin inkişafına yönələn texnologiyaların, yeniliklərin, məsələlərin optimal həllərinin formalaşdığı təhsil, innovasiya və tədqiqat mərkəzləridir. Məhz elə buna görə də klassik universitet düşüncəsi, anlayışı dünya ədəbiyyatlarında multiuniversitet, sahibkar universitet anlayışları ilə əvəzlənməyə başlamışdır.

Belə ki, hal-hazırda universitet təhsili qloballaşan bilik iqtisadiyyatında milli, fərdi mənalarda layiqli yer qazanmanın, rəqabətqabiliyyətliliyin mühüm şərti

olduğundan, iqtisadi siyasət üçün də əsas elementlərdən hesab olunur. Təhsil aləmində özünəməxsus halqanı yaradan universitet təhsili qlobal dünyada hər bir dövlətin sosial və iqtisadi inkişafı, eləcə də, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında, o cümlədən, qorunub saxlanmasında mühüm amillərdəndir. UNESCO qloballaşma prosesində ali təhsil müəssisələrini iqtisadi artım, rəqabətqabiliyyətli əmtəə, xidmət istehsalının genişləndirilməsi, sosial inkişaf, mədəni kimliyin yaradılması, bundan əlavə qorunması, cəmiyyətdə bütövlüyünün bərqərar edilməsi, yoxsulluğa qarşı mübarizə aparan və sülh şəraitinin dəstəklənməsində əvəzedilməz qurumlar kimi təsvir edir [1].

İqtisadi rəqabətin kəskinləşdiyi, o cümlədən bilik, bacarıq, innovasiyaların rəqabətdə əsas faktorlar olduğundan müasir iqtisadiyyatlarda universitet təhsili kütləvi xarakter daşıyır. Təəssüflər olsun ki, universitet təhsilinin bu cür kütləviləşməsi bəzən keyfiyyətdən güzəşt olunmaqla həyata keçirilir. 1950-ci illərdən bu yana universitet təhsilinə tələb artdıqca kütləviləşmənin də sürəti artmışdır və bu artımın əsas qaynağı inkişaf etmiş dövlətlərdən Asiya-Sakit okean hövzəsi ölkələrinə doğru yönəlmişdir. Belə ki, 1955-ci ildə dünya ölkələri əhalisi üzrə ali təhsillə təmin olunma payı 2,1% olduğu halda, hazırki dövrümüzdə dünya əhalisinin təhsillə əhatə olunma səviyyəsi 32,9%-dir. Bu nisbətin böyük olduğu ölkələri Yaponiya, Çin, Koreya, İndoneziya kimi Asiya ölkələrində bu proses keyfiyyətdə güzəşt olunması hesabına baş vermişdir. İndiki dövrdə universitet anlayışı get-gedə peşə öyrədilən qurum anlayışına çevrilmək istiqamətində hərəkət edir. Ali təhsil arzuladığın və ya yaxşı iş tapmaq üçün zərurət olduğundan, hökumət əhalinin hər təbəqəsindən səs toplamaq üçün ali təhsillə təmin olunma imkanını mümkün qədər yaymaq üçün ali təhsil müəssisələrinə təzyiq göstərir, bu da öz növbəsində keyfiyyətin enməsilə nəticələnir. Mövcud vəziyyətlə əlaqədar dünya alimləri öz etiraz səslərini ucaltmağa başlamışlar. Kembriç Universitetinin professorlarından olan Dan Mackenzie öz çıxışında keçən əsrin son on illiyində təhsil standartlarını 3 dəfə endirməyə məcbur qaldıqlarını qeyd edərək, bunun nə dərəcədə təhlükəli olmasını göstərmişdir.

Dünyadakı bu kütləviləşmə təhsilin beynəlmilləşməsinə, həmçinin tələbə mobilliyinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Ötən illərə nəzər saldıığımızda dünya üzrə xarici ölkələrdəki əcnəbi tələbələrin sayı 1950-ci ildə 110000, 1995-ci ildə 1.35 milyon, 2013-cü ildə isə xeyli artaraq 5,72 milyona çatmışdır. Hər il beynəlxalq tələbələrdən 20 milyard dollara yaxın gəlir əldə edən ABŞ-da beynəlxalq təhsil sahəsi ixrac gəlirləri cəhətdən ilk 5 sahə arasındadır. Avstraliya da bu xidmətdən təxminən ildə 15-16 milyon dollar qazanır. Dünya üzrə ingilis dilində ali təhsilə yüksək tələbin olması ingilis-saksonların öndə olmasının əsas, şübhəsiz səbəblərindəndir.

Dünya universitetləri kütləvi universitet və tədqiqat universitetlərinə bölünürlər ki, ciddi universitetlərin hamısında tədqiqatlar aparılır. İEÖ-də rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın əsasında duran elmi tədqiqatlara, həmçinin fundamental tədqiqatlara da böyük yer verirlər. İndiki dövr üçün araşdırma, təkmilləşdirmə və tədqiqata ayrılan xərclərin 80%-i ABŞ, Braziliya, Çin, Birləşmiş Krallıq, Yaponiya, Rusiya, Almaniya, Hindistan, Fransa və Koreya kimi 10 ölkənin payına düşür. ÜDM-indən araşdırma, təkmilləşdirmə və tədqiqata ən çox hissə ayıran ölkələr isə aşağıdakı ardıcılıqla sıralanır: Koreya Respublikası, İsrail, Yaponiya, Finlandiya, İsveç, Danimarka, Avstraliya, İsveçrə, Almaniya, ABŞ. Müasir dövr universitetləri magistr və doktorant hazırlığı ilə məşğul olmaqla yanaşı, elmi tədqiqat proqramları vasitəsilə biliklərin yaradılması, istifadəsi və ötürülməsini təmin etməklə, iqtisadi inkişafa yeni nailiyyətlər gətirir.

Universitetlər həm də yerləşdikləri regiona pozitiv təsir göstərməklə, iqtisadi inkişafa xidmət edirlər. Bu təsir həm birbaşa, həm də dolaylı ola bilər. Birbaşa təsir zamanı universitet işəgötürən və xidmətin satın alıcısı rolunu oynayaraq iqtisadiyyat üçün köklü təsirlərə sahib olur. Universitetlərin regional iqtisadiyyata dolaylı təsir isə özünü sənaye sahəsilə yaratdıqları əlaqələrdə özünü göstərir. Bundan əlavə universitetlər tədqiqat laboratoriyaları, texnoparklar, konsaltinq xidmətləri, elm mərkəzləri, klasterlər, əlavə təhsil mərkəzləri vasitəsilə də öz nailiyyətlərini uğurlu biznes-hökumət-universitet əməkdaşlığının nəticəsi olaraq həyata keçirərək, iqtisadiyyata hərəkətverici təsir göstərilir. Bu sahədə təcrübələri olan San Diyeqo

Kaliforniya, MIT, Stanford, hətta Çin, Tayvan, Sinqapur, Malayziya universitetlərinin nailiyyətləri təqdirə layiqdir.

Azərbaycanda isə ali təhsil ocaqlarının ilk strukturunun əsası keçmiş SSRİ-də qoyulmuşdur. Hal-hazırda Azərbaycanda 20 Təhsil Nazirliyinin, 13 digər nazirlik, komitə və təşkilatların tabeliyində olan dövlət, 11 qeyri-dövlət yəni özəl universitet, 6-si xüsusi təyinatlı olmaqla 50 universitet fəaliyyət göstərir. Bu universitetlərin əksəriyyəti Bakı şəhərində yerləşir, bundan əlavə Gəncə, Lənkəran, Mingəçevir, Sumqayıt şəhərlərində (ADPU-nun Şamaxı, Ağcabədi, Quba, Cəlilabad və Şəkidə, ADİU-nun Zaqatalada, BDU-nun Qazaxda filialları fəaliyyət göstərir), həmçinin Naxçıvanda yerləşən universitetlərimiz də vardır. Xarici universitetlərin də Azərbaycanda filialları fəaliyyət göstərir. İqtisad Universitetinin Rusiyanın Dərbənd şəhərində filialı fəaliyyətini davam etdirməkdədir. Azərbaycan universitetlərinin çoxunda təhsilin bütün pillələri üzrə tədris təşkil olunur. Universitetlərin bəzilərində tədris doğma dilimizlə yanaşı, rus, ingilis, türk dillərində aparılır. Azərbaycan vətəndaşları üçün təhsil həm dövlət sifarişi əsasında, həm də ödənişli əsaslarla həyata keçirilir. Hər bir vətəndaş ali təhsilin bütün səviyyələrində yalnız bir dəfə dövlət sifarişi əsasında təhsil ala bilər.

Avropa ölkələrinin universitetlərinin qoşulduğu Bolonya prosesinə Azərbaycan 2005-ci il 19 mayda qoşulmuşdur. Bu zaman əsas məqsəd Avropanın təhsil məkanına inteqrasiya və dünyada ölkəmizi tanıtmak istəyi və s. ilə bağlı idi. Bununla da kredit sisteminə keçidlə yanaşı, yeni akkreditasiya və müasir attestasiya sistemlərinin yaradılmasına, təhsildə islahatların aparılmasına başlandı. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycanda bir sıra islahatlar keçirilmiş və dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Bolonya prosesinin ölkəmizdə daha da dərinləşməsi üçün universitetlər beynəlxalq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə, təhsil sektoru üçün vacib beynəlxalq proqramlara aktiv cəlb olunmasına xüsusi yanaşmalıdırlar.

24 oktyabr 2013-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” və onun Fəaliyyət Planı təhsilin bütün səviyyələri o cümlədən ali təhsil

də daxil olmaqla tələbləri və çağırışları nəzərə alaraq, qısa, orta və uzunmüddətli dövrdə inkişafı təmin edəcək yeganə dövlət siyasətini ifadə edir [2]. Strategiyada bir çox məsələlərə toxunulub ki, bu da qarşıya bəzi vəzifələr qoyur. Burada yeni ali təhsil müəssisələrinin yaradılması, dövlət və özəl sektorda olan mütəxəssis çatışmamazlığının azaldılması, tələbələrin keyfiyyət göstəricilərinin qaldırılması, metodik vəsaitlərin o, cümlədən, dərsliklərin təkmilləşdirilməsi, ali təhsildə kurikulumun inkişafının geriliyinin aradan qaldırılması kimi bu və digər problemlərin həlli qarşıda qoyulan vəzifələrə aiddir. Bundan əlavə Azərbaycan universitetlərinin reyting səviyyəsinin qaldırılması da zəruri məsələlərdən hesab edilir. Nəzərə alsaq ki tələbələrdən 1-2%-i kənd təsərrüfatı ixtisasları qrupunda təhsil alır, həmçinin kənd təsərrüfatı sahəsinə tələbələri stimullaşdırmaq və bu sahəyə cəlb etmək vacib məsələlərdəndir. Strategiyada həllini tapan məsələlərdən biri də regionlarda təsilin bütün səviyyələrini əhatə edən ali təhsil müəssisələrinin yaradılması ilə ali təhsil ocaqlarının rasionallaşmasına nail olmaqdır. Strategiyada universitetlərin başlıca vəzifəsi modernləşməni təmin etmək, insan kapitalını artırmaq, məsuliyyətini anlayan, millətin milli adət-ənənələrinə, insan hüquqlarına hörmətlə yanaşan, müstəqil fikir yürüdən vətəndaş yetişdirməkdən ibarət olduğu qeyd olunur.

Azərbaycanda universitet təhsilinə artan marağın keyfiyyət baxımından da artdığını son illərdə universitetlərin bakalavriat səviyyəsinə nəzər saldıqda, tələbə qəbulu planı, hətta, qəbul imtahanlarında iştirak etmiş şəxslərin sayındakı artım dinamikasında müşahidə edirik. Ali təhsilə artan tələb və maraq onun keyfiyyət göstəricisi olan tələbələrin qəbul imtahanlarında topladıqları balların qalxmasında da özünü göstərir.

Təhsil Nazirliyinin tabeliyindəki universitetlərdə təhsildəki nailiyyətləri artırmaq, bazar iqtisadiyyatında artan tələblərə cavab verən yüksək potensiallı kadrlar hazırlamaq, bacarıqlı, hazırlıqlı və savadlı tələbələr yetişdirilməsi məqsədilə SABAH layihəsi həyata keçirilir. Bəzi ixtisaslar üzrə həyata keçirilən layihədə tələbələr bəzi əlavə imtiyazlar və üstünlüklər əldə edirlər ki, bu da onları gələcəkdə əldə edəcəkləri uğur və nailiyyətə stimullaşdırır. Bakalavr səviyyəsini əhatə edən bu layihənin bir

çox məzunları yüksək nəticələr əldə edərək, magistr təhsili almaq üçün dünyanın nüfuzlu universitetlərində təhsil almaq hüququ qazanmışlar.

Aşağıdakı cədvəl 1.(1) nəzər saldıığımızda Azərbaycanda təhsil müəssisələrinə daxil olanların və proqnoz yerlərinin sayının artmasını təhsildə baş verən keyfiyyət yüksəlməsi ilə əlaqələndirmək olar. Universitet təhsilinə artan tələb nəzərə alınaraq hər il bakalavriat səviyyəsində proqnoz yerlər müəyyən qədər artırılmışdır. 2016/2017-ci tədris ilində 2013/2014-cü tədris ilinə nisbətən proqnoz yerlərinin sayı 5199 yer, 2014/2015-ci tədris ilinə nisbətən 3973, 2015/2016-cı tədris ilinə nisbətən isə 2875 yer artırılmışdır. Artırılmış proqnoz yerlər müxtəlif ixtisaslar üzrə paylanmışdır. Faktiki qəbula nəzər saldıığımızda isə imtahanda iştirak edənlərin sayına nisbətdə ali təhsil müəssisələrinə qəbul olunanların da sayı artmışdır.

Cədvəl 1.(1)

## İllər üzrə tələbə qəbulu barədə məlumat

| S/s | Tədris ili | Tam orta məktəbi bitirən məzunların sayı | Ümumi ərizələrin sayı | İmtahanda iştirak edənlərin sayı | Tələbə qəbulu proqnoz yerlərinin sayı | Faktiki qəbul |                              |                                                |
|-----|------------|------------------------------------------|-----------------------|----------------------------------|---------------------------------------|---------------|------------------------------|------------------------------------------------|
|     |            |                                          |                       |                                  |                                       | Cəmi          | Onlardan cari ilin məzunları | Ümumi sayə nisbətən cari ilin məzunları faizlə |
| 1   | 2013-2014  | 88697                                    | 100683                | 96720                            | 36537                                 | 33808         | 26341                        | 77,9                                           |
| 2   | 2014-2015  | 84878                                    | 97362                 | 92525                            | 37763                                 | 33707         | 28068                        | 83,3                                           |
| 3   | 2015-2016  | 88366                                    | 93116                 | 88713                            | 38861                                 | 31699         | 27113                        | 85,5                                           |
| 4   | 2016-2017  | 87730                                    | 89444                 | 85644                            | 41736                                 | 33572         | 28236                        | 84,1                                           |

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin məlumatları.

Tələbə mobilliyinin təmin olunması və əcnəbi tələbələrin ölkəmizdə təhsilə cəlb olunması universitetlər üçün vacib məsələlərdəndir. Statistikaya nəzər saldığımızda son 15 ildə Azərbaycanda təhsil alan ən çox əcnəbi tələbə sayı 2008/2009-cu tədris illərində 5585 nəfər olmuşdur. Cədvəl 1.(2)-də tədris illəri üzrə əcnəbi tələbələrin sayı verilmişdir. 2002-2008-ci illər ərzində sayda artım baş versə də, sonrakı tədris illərində say azalmağa başlamışdır. Lakin ölkəmiz üçün bu halın əksinə olması əcnəbi tələbələrin sayının artması müsbət hal olardı. Belə ki 2002-2016-cı illər ərzində ümumilikdə 56360 xarici tələbə Azərbaycan universitetlərində təhsil almışdır. Təbii ki, təhsilin keyfiyyətini yüksəldərək əcnəbi tələbələri cəlb etməkdə universitetlər özləri də maraqlı olmalıdırlar.

Cədvəl 1.(2)

Azərbaycanda dövlət və özəl ali təhsil müəssisələrində  
təhsil alan əcnəbi tələbələrin sayı haqqında məlumat

| Tədris illəri | Əcnəbi tələbələrin sayı |
|---------------|-------------------------|
| 2002/2003     | 1864                    |
| 2003/2004     | 1984                    |
| 2004/2005     | 2521                    |
| 2005/2006     | 3073                    |
| 2006/2007     | 3690                    |
| 2007/2008     | 5014                    |
| 2008/2009     | 5585                    |
| 2009/2010     | 5285                    |
| 2010/2011     | 4723                    |
| 2011/2012     | 4231                    |
| 2012/2013     | 3926                    |
| 2013/2014     | 3971                    |
| 2014/2015     | 3698                    |
| 2015/2016     | 3425                    |
| 2016/2017     | 3370                    |
| Cəmi          | 56360                   |

Mənbə: ARDSK

Univeristetlər tələbə, həmçinin müəllim mübadiləsində də maraqlı olmalı müxtəlif proqram və layihələrə qoşulmalıdırlar. Dünya universitetləri ilə münasibətlərin genişləndirilməsi və əməkdaşlıq keyfiyyətin artırılmasına, tələbə, eləcə də müəllimlərin dil biliklərinin genişləndirilməsinə, fərqi ölkələrin mədəniyyətilə tanışlığa, onların təcrübələrindən istifadəyə imkan yaradacaqdır. Mevlana, Erasmus+, Erasmus Mundus, Tempus və digər proqramlar tələbə mübadiləsini təmin edən proqramlardır.

Mübadilə proqramlarından əlavə müxtəlif layihələr vardır ki, elmin, təhsilin inkişafına yönəlmişdir. Horizon-2020 belə layihələrdəndir ki, tədqiqat, inkişaf və innovasiya layihələrinə dəstək üçün yaradılmışdır. Avropa Birliyinin adıçəkilən qrant layihəsi 2014-2020-ci illəri əhatələyir və 2014-2016-cı illərdə layihədə ən çox qrantlar alan ölkələr Almaniya, İngiltərə və Fransa olmuşdur. Həmin illərdə Türkiyə bu layihədən qrantlar qazanaraq 70 milyon avro əldə etmişdir. Azərbaycan universitetlərinin belə layihələrə qoşulması texnologiya, innovasiya və tədqiqatın inkişafına aparacaq, elmin inkişafı daha da sürətlənəcəkdir.

## **1.2 İqtisadi inkişafda insan kapitalının əhəmiyyəti**

İnsan kapitalı dedikdə insanın üzvü olduğu cəmiyyətdə özünü tamamilə realizə etmək və bu cəmiyyətin bütün imkanlarından tam şəkildə istifadə etmək üçün insanın bilik, bacarıq, əlaqələr və peşəkarlığının cəmi başa düşülür. Bu zaman sağlam, intellektual, keyfiyyətli təhsil mühiti və keyfiyyəti yüksək həyat şəraitini nəzərdə tutur. Bu termin ilk dəfə Teoder Şulz ərəfindən istifadə olunmuş, sonradan onun yolunu davam etdirən Heri Beker ərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. İnsan fəaliyyətinə səmərəli iqtisadi baxış mühüm faktorlardandır. Belə ki, əhali amilinin iqtisadi inkişafdakı rolunu qiymətləndirərkən, bu nöqtəyi nəzərdən baxdığımızda, onun kəmiyyət, keyfiyyət olaraq iki aspekti olduğunu görürük. Kəmiyyət aspekti dedikdə o iş qüvvəsi olaraq, keyfiyyət aspekti dedikdə isə insan kapitalı başa düşülür. İnsan kapitalı iş qüvvəsinin keyfiyyət aspekti olaraq iqtisadi inkişaf baxımından

olduqca əhəmiyyətliyədir. Beləliklə insan kapitalı ona bilik nöqteyi-nəzərdən baxdıqda daha yaxşı təhsil alaraq və yeni bacarıqlar qazanmış insan resursudur. Bu zaman daha çox təhsil almış və yeni bacarıqlar qazanmış, sağlam qidalanmış insan resursu, digər sözlə ifadə etsək əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi daha məhsuldar olacaq insan kapitalı deməkdir. İqtisadi inkişafın başlıca məqsədi maddi zənginlik yaratmaqdan başqa, zənginliyi yaradacaq və davamlı edəcək yüksək keyfiyyətli işçi qüvvəsini formalaşdırmaqdır. İnsana qoyulacaq investisiya üç başlıca istiqamətdə nəzərdən tutulan xərclərdən ibarətdir: təhsil, səhiyyə, həmçinin qidalanma. Bunlardan hər üç xərc birlikdə tarazlı həyata keçirilərsə, bu zaman insan kapitalından istifadə istənilən səviyyədə oluna bilər.

İnsan kapitalı təhsil vasitəsilə biliyini, bacarıqlarını və gələcəkdə qazancını artıraraq əlavə dəyər yaradır. Təhsillə yanaşı cəmiyyət üzvlərinin sağlam olması da insan kapitalına müsbət təsir göstərən amillərdəndir. Sağlamlıq məhsuldarlığın artması, iqtisadi artımın güclənməsi və yüksək insan kapitalı üçün vacib şərtədir, çünki fiziki nöqteyi-nəzərdən sağlam olmayan şəxsin həm təhsil almasında, həm də insan kapitalından effektiv istifadəsində çətinliklər yaranacaqdır.

Texnoloji bilik insanların rifah halının yüksəldilməsində ən mühüm amillərdən biri olmaqla insan kapitalının yaratdığı məhsuldur ki, bu məhsulun istehsalə daxil edilməsi nəticəsində istehsal miqdarı və gəlir artır, məşğulluq və onun strukturunda əhəmiyyətli dəyişiklik olur, insanların daha məhsuldar, səmərəli, bilikli, həmçinin sağlamlıq cəhətdən daha az təhlükəli işlərdə işləməsinə şərait yaradır.

Texnoloji inkişaf vasitəsilə əməyə əsaslanan istehsal prosesindən insan kapitalına əsaslanan istehsal prosesinə istiqamətlənən iqtisadiyyatda məhsuldarlıq artır, habelə, istehsal prosesinin müddəti azalır, məhsulun standart, keyfiyyət və s. kimi xüsusiyyətləri isə istehlakçı məmnuniyyətini təmin edərək, insanların rifah halının artmasına zəmin yaradacaqdır.

Son zamanlar yaşanan global böhran bütün dünya ölkələrinə, o cümlədən, inkişaf etmiş ölkələrə də təsirsiz ötüşməmişdir. Bu böhran işsizlik səviyyəsini

artırmaqla işsizlərin sayını xeyli artırmışdır. İşsizlik iqtisadiyyatın inkişaf perspektivi və stabillik cəhətdən böyük təhlükələr yaratmaqdadır.

Ali təhsil müəssisəsi insan kapitalının yaradılması və inkişafına iki əsas istiqamətdə təsir edir:

- 1) ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi;
- 2) yeni biliklərin istehsalı, tətbiqi və onların ötürülməsi.

Dünyadakı iqtisadi inkişaf əlaqədar olaraq insan kapitalının əvəzedilməz rolunun insanlar tərəfindən dərkilə yanaşı, təhsilə olan marağın da günü-gündən artdığının şahidi oluruq. Təhsil həm də cəmiyyətin, xalqın mədəni, siyasi, və sosial inkişafının təməlində dayanaraq, millətin sistemli transformasiyasına lazım olan ən strateji vasitədir.

Universitetdə təhsil alanlar nə qədər artarsa, bu həmin dövlət üçün daha effektiv nəticə verir. Səmərəli insanlar dəyərli hesab etdikləri vaxtlarını hədəf işlərə sərf etməyən, zamanın qiymətini bilən və vaxtdan daha artıq faydalanan insanlardır ki, bütün bunların səmərəliliyi isə özünü hədəflənən məqsədin, nəticənin hansı dərəcədə effektiv alınmasından ibarətdir. Bunun nəticəsi olaraq, yüksək insan kapitalının çox olduğu ölkələrdə inkişaf hərtərəfli və tez gedir, iqtisadiyyatları isə daha da canlanır, beləliklə əhəlinin həyat şəraiti yüksəlir.

İnsan kapitalını yaradan təhsil investisiyaları insana ayrılan investisiyalar sırasında birinci yeri tutur. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, təhsil investisiyalarının fəaliyyətində yüksələn məhsuldarlıq qanunu özünü göstərir. Ölkələr üzrə işsizlik və gəlir səviyyəsinə təsir göstərən amillərdən biri də təhsil müddətidir ki, təhsil müddəti artdıqda işsizlik səviyyəsi enir, gəlir gəlir səviyyəsi yüksəlir. Ali təhsilin texnologiya və insan kapitalı vasitəsilə iqtisadi artımın tənzimləyicisinə çevrilməsini nəzərə alaraq, Avropa İttifaqı ümumi daxili məhsulun 1,2-1,5%-ni, Amerika Birləşmiş Ştatları isə 2,6-3%-ni ali təhsil müəssisələrinin inkişafına istiqamətləndirir. Belə ki ali təhsil sahəsində yüksək inkişafa nail olmuş Niderland, Belçika, Sinqapur, ABŞ, İsveçrə, Norveç, Almaniya, Finlandiya, Avstraliya, Danimarka və digər ölkələrin iqtisadiyyatı yüksək texnologiyalara söykənən və güclü

potensiala sahib olan iqtisadiyyatlar hesab olunmaqla yanaşı, həm də rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatlar sırasında öndə gedirlər. Bu gün Tayvan və Koreya başda olmaqla, həmin regionun demək olar ki, çox ölkələri bütün dünya üzrə yüksək insan kapitalı olan ölkələr arasındadırlar.

Əhalinin yüksək təhsil tempi heç də həmişə həmin dövlət üçün iqtisadi artımın yüksəlməsi ilə nəticələnməyəcəyinə zəmanət vermir. Yüksək ali təhsilli kadrları olan ölkələrdə iqtisadi inkişaf zəif gedərsə bu aşağıdakı amillərlə əlaqəli ola bilər:

- 1) İnsan kapitalından səmərəsiz istifadə;
- 2) İnsan kapitalı və təhsilə qoyulan investisiyanın qeyri-bərabər paylanması
- 3) Aşağı keyfiyyətli təhsil;
- 4) Ölkədə düzgün inkişaf strategiyasının olmaması.

Təhsilin və yüksək insan kapitalının inkişafda böyük rola sahib olduğunu nəzərə alaraq, Prezident İlham Əliyev tərəfindən 6 dekabr 2016-cı ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə strateji yol xəritəsi”ndə insan kapitalında yüksək inkişafa nail olmaq növbəti illərdə ölkə iqtisadiyyatında qarşıya qoyulan strateji hədəflərdən biri olaraq müəyyən edilmişdir ki, bu məsələdə iki prioritet məqsəd müəyyən edilmişdir [3]:

- 1) Təhsilin bütün səviyyələri üzrə keyfiyyətin qaldırılması;
- 2) Əmək məhsuldarlığının artırılmasını təmin etmək məqsədilə insan kapitalının yüksək inkişafının stimullaşdırılması.

Sənəddə həmçinin ali təhsil müəssisələrinə bağlı olaraq iqtisadiyyatda yüksək inkişafa nail olmaq məqsədilə aşağıdakılar da nəzərdə tutulmuşdur:

- 1) Ali təhsillə təmin olunmanın səviyyəyə yüksəldilməsi;
- 2) Daha böyük təhsil məkanlarına inteqrasiya;
- 3) Stimullaşdırma və motivasiyaedici sistemlərin yaradılması, əmək haqqlarının differensiyalaşdırılması;
- 4) Təhsildə keyfiyyətin qaldırılması;
- 5) Ali təhsilli, ixtisaslı mütəxəssislərə olan tələbatın ödənilməsi;

- 6) Bilik iqtisadiyyatı, eləcə də informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun ali təhsildə islahatların aparılması
- 7) Qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrinin müstəqilliklərinin artırılması və stimullaşdırılması.

Yüksək insan kapitalına yiyələnmək və ixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2090 nömrəli 16 aprel 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət proqramı”na əsasən yüzlərlə gənc dünyanın nüfuzlu universitetlərində təhsil almaq imkanı qazanmışdır [4]. Proqrama əsasən minlərlə azərbaycanlı gənc Almaniya, Türkiyə, Niderland, Böyük Britaniya, Fransa, ABŞ, Avstraliya, Cənubi Koreya və digər ölkələrdə təhsil almış və ixtisaslı kadr olaraq Azərbaycana geri dönmüzlər. Bundan əlavə, proqram əsasında xarici ölkələrin universitetlərində təhsil alan Azərbaycan vətəndaşlarının say etibarilə dəfələrlə yüksəlməsi, neft gəlirlərinin yüksək insan kapitalı şəklinə çevrilməsi iqtisadiyyatımız üçün vacib amillərdəndir. Bu proqram əsasında dünyanın ən nüfuzlu universitetlərindən olan Kembric, Harvard, Melburn və Lund kimi universitetlərdə təhsil alan gənclərimiz vardır. Məzun olduqdan sonra gənclərimiz yüksək dərəcəli mütəxəssis və yaxşı inkişaf etdirilmiş insan kapitalı olaraq geri dönərək iqtisadiyyatımızda əlavə dəyər yaradacaqlar. Cədvəl 1.(3)-də dövlət xətti ilə xaricdə ali təhsil alan tələbələrin sayı ilə bağlı statistika aparılmışdır. Son 15 ildə xaricdə dövlət xətti ilə oxuyan tələbələrin sayında 2002-2013-cü illərdə yalnız artım baş vermişdir. Dövlət xətti ilə xarici ölkələrdə ali təhsil alan azərbaycan vətəndaşlarını sayı ən çox 2013/2014-cü tədris ilində müşahidə olunmuşdur, bu da 3035 çatmışdır. Digər illərdə 2013-2016-cı illərdə isə xarici ölkələrdə dövlət xətti ilə ali təhsil alan ölkə vətəndaşlarının sayı azalmağa doğru istiqamətlənmişdir. Dövlət xətti ilə xarici ölkələrdə 15 ildə təhsil alan vətəndaşların sayı ümumilikdə 27598 olmuşdur. Bu say dövlət xətti ilə xaricdə təhsil alan tələbələrin sayıdır, öz vəsaitləri hesabına xaricdə təhsil alanlarımız da az deyildir. Azərbaycanı dünyada təmsil edən gənclərimiz ölkəmizi yaxşı cəhətdən tanıtmaqla yanaşı, ölkəmiz haqqında müsbət fikirlər oyada

bilərlər. Bunun üçün tariximizi yaxşı öyrənməli, dərslərində səylə çalışmalı, ictimai fəal olmalı, ölkəmizin maraqlarının təminatında yaxından iştirak etməlidirlər.

Cədvəl 1.(3)

Xarici ölkələrdə dövlət xətti ilə ali təhsil alan ölkə  
vətəndaşlarının sayı haqqında məlumat

| Tədris illəri | Xarici ölkələrdə dövlət xətti ilə<br>ali təhsil alan ölkə<br>vətəndaşlarının sayı |
|---------------|-----------------------------------------------------------------------------------|
| 2002/2003     | 885                                                                               |
| 2003/2004     | 804                                                                               |
| 2004/2005     | 1018                                                                              |
| 2005/2006     | 1182                                                                              |
| 2006/2007     | 1225                                                                              |
| 2007/2008     | 1256                                                                              |
| 2008/2009     | 1625                                                                              |
| 2009/2010     | 2041                                                                              |
| 2010/2011     | 2055                                                                              |
| 2011/2012     | 2096                                                                              |
| 2012/2013     | 2270                                                                              |
| 2013/2014     | 3035                                                                              |
| 2014/2015     | 2911                                                                              |
| 2015/2016     | 2998                                                                              |
| 2016/2017     | 2197                                                                              |
| Cəmi          | 27598                                                                             |

Mənbə: ARDSK.

Dünya İqtisadi Forumunun 2016-ci il İnsan Kapitalı İndeksi ilə bağlı hesabatlarında Azərbaycan 130 ölkə arasında bir sıra indiqatorlara əsasən 54-cü sırada yer almışdır. Hesabatda Azərbaycanda işsizlik səviyyəsinin 5% olduğu, məşğul əhəlinin 61,4%, dövlət büdcəsindən ayrılan təhsil xərclərinin isə (ÜDM, %) 2,5% olduğu göstərilir, həmçinin hesabatda əhəlinin orta yaşının 31 olduğu qeyd olunur. Hesabatda ilk sıralarda Finlandiya, Norveç, İsveçrə, Yaponiya, İsveç, son sıralarda isə Mali, Nigeriya Çad, Yəmən kimi ölkələr qərarlaşmışdır [5].

### 1.3 Azərbaycanda insan inkişafı və bilik iqtisadiyyatı

Cəmiyyətin inkişafı dövlətin əsas meyarı olan insanların birgə fəaliyyətinin iradəsinə bağlı olduğundan, cəmiyyətdə yaranan qaydalar, siyasi, o cümlədən iqtisadi mexanizmlər insan amilinə əsaslanır. Tarix sübut edir ki, dövlət insanların öz şəxsi potensiallarını inkişat etdirməsi üçün tək və ən uyğun institutdur ki, onun müasir zamanın tələblərinə əsaslanan universal dəyərlər üzərində qurulan fəaliyyəti bəşəri inkişafı xarakterizə edir. Bu amilləri nəzərə alaraq dövlət insan inkişafını əsas amil hesab edərək, onun gələcəyi ilə bağlı düşünməlidir.

1990-cı ildə Pakistandan olan Məhbub ul Haq İnsan İnkişaf İndeksi (İİİ) terminini işlədərək gündəmə gətirmişdir ki, dünya təcrübəsində əhalinin mövcud rifah səviyyəsini qiymətləndirmək üçün sosial və iqtisadi nailiyyətlərə söykənən müxtəlif göstəricilər sırasında xüsusi yer tutan bu indeks 20 il əvvəlki qərarları qəbul edən şəxslərin nəzərini iqtisadiyyatdan daha çox insanların rifah məsələsinə istiqamətləndirdi. Bu nöqteyi-nəzərdən BMT-nin hazırladığı inkişaf göstəricisi bütün ölkələrdə real vəziyyəti analiz etmək, baş verən tərəqqi və islahatlarda insan amilinin hansı səviyyədə nəzərə alındığını izah etmək üçün olduqca vacib mexanizmdir.

İnsan inkişafı indeksi aşağıdakı 3 indeksə görə hesablanır və bu adları çəkilən indekslərin adi cəbri orta qiymətinə bərabərdir [6]:

- Təhsil səviyyəsi indeksi;
- Orta ömür müddət indeksi;
- Orta həyat səviyyəsini xarakterizə edən hər nəfərə düşən ümumi daxili məhsul indeksi.

İndeksin formulu aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{Index} = (x_i - x_i^{\min}) / (x_i^{\max} - x_i^{\min}) \quad (1)$$

Burada  $x_i^{\min}$  və  $x_i^{\max}$  tədqiqat aparılan bütün ölkələr üzrə göstəricisinin ən aşağı və ən yüksək qiymətləri,  $x_i$  - baxış apardığımız göstəricinin faktiki olaraq i dövlətində qiymətini göstərir.

İnsan inkişafının mahiyyətini bu cür izah etmək olar ki, o insanların ən vacib tələbatlarını ödəyə bilmələrini, sağlam bir şəraitdə doğulmalarını və böyümələrini, təhsil vasitəsilə özlərinin və sahib olduqları cəmiyyətin inkişafına əlavə dəyər qatmalarını təsvir edir. İnsan inkişafı indeksi başlıca üç göstərici əsasında formalaşır ki bu göstəricilər aşağıdakılardır:

- 1)uzun, həmçinin sağlam həyat;
- 2)təhsil səviyyəsi və bilik imkanları;
- 3)layiqli həyat standartları.

Yuxarıda göstərdiyimiz göstəricilər insanın həyat səviyyəsinin hansı vəziyyətdə olmasını göstərir və səhiyyə standartı, təhsil standartı və rifah standartı olaraq da ifadə oluna bilər.

Öz müstəqilliyini bərqərar etdikdən sonra Azərbaycan da insan inkişafı cəhətdən müqayisə edilən ölkələr sırasına daxil edildi və 1993-cü ildən BMTİP-nin global hesabatlarında III də olmaqla bir sıra göstəricilərə əsaslanaraq hazırlanan reyting siyahılarında Azərbaycanın da mövcud nəticələri əks olunmağa başladı. 1992-ci ilin göstəricilərinin ifadə olunduğu Azərbaycanın ilk Hesabatı 1995-ci ildə çap edilmişdir. 15 il ərzində Azərbaycan üzrə ümumilikdə doqquz İnsan İnkişafı üzrə Hesabat nəşr edilmişdir. 2009-cu ilin hesabatı 2007-ci ilin məlumatları əsasında formalaşdırılmışdır və bu məlumatlar 2009-cu il oktyabr ayının 5-də açıqlanmışdır. Bu hesabata görə Azərbaycan üzrə indeksin qiyməti 0,787-yə bərabərdir və beləliklə, Azərbaycan 182 ölkənin mövcud olduğu cədvəldə 86-cı yeri tutaraq "orta" reytingə yiyələnmiş ölkələr sırasındadır.

Təhsil bu konsepsiyasının başlıca göstəricisi olmaqla vacib rola malikdir ki, bu da başqa sahələrdəki kimi təhsilə istiqamətləndirilən investisiyalar (xərclər) onun investisiya qoyuluşuna olan tələbatdan və xərclərin verdiyi faydadan asılı olaraq müəyyən edilir. Alimlər sübut etmişlər ki, inkişafı zəif olan ölkələrdə ali təhsilə qoyulan investisiya inkişaf etmiş ölkələrdəkindən daha çox səmərə verir.

Konsepsiya ilə bağlı olan bir sıra başqa indikatorlar da mövcuddur. Onlardan təhsillə əlaqəli olan indekslər bunlardır: gender, texnoloji nailiyyət, yoxsulluq.

2015-ci ildə BMT İnkişaf Proqramının ərsəyə gətirdiyi məruzədə fərqli ölkələrin əhalilərinin həyat səviyyəsi, sakinlərin sağlamlığı, sosial müdafiə səviyyəsi, mədəni və təhsil inkişaf dərəcə göstəriciləri, ətraf mühitin mühafizəsi, cinayətkarlıq vəziyyəti, qərarqəbuletmədə əhalinin iştirakına və s. dair məlumatlar yer almışdır. Bu məruzədə həmçinin Azərbaycan yüksək insan inkişafı olan ölkələr sırasına daxil edilmişdir. Həmçinin bu sənədə görə insan inkişafının ən yüksək olduğu ölkələr bunlardır: İsveçrə, Norveç, Danimarka, Avstraliya, ABŞ, Danimarka. Bu ölkələrdə insan inkişafı həyat səviyyəsinin yüksək olmasını təmin olunur.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafında yeni və müasir tendensiya formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, cəmiyyətin inkişafında iqtisadiyyatın yeni mərhələsi informasiya, bilik, texnologiya, yenilik və bacarığa əsaslandığından, bu kimi keyfiyyətləri özündə birləşdirən kadrlara diqqət artmağa başlamışdır. İqtisadiyyatın müxtəlif səviyyələrində inkişafın istiqaməti idarəetmənin keyfiyyətə yüksəlməsinə imkan yaradaraq, kommunikasiya sistemlərini yeniləməyə və təkmilləşdirməyə, o cümlədən, köhnə təşkilati və idarəetmə metodlarını yenidən nəzərdən keçirməyə məcbur edir. İstehsalatda o cümlədən iqtisadiyyatın bütün sahələrində bilik kimi intellektual məhsulların əhəmiyyəti və rolu artmağa başladığından ölkələr bilik iqtisadiyyatına keçidə can atırlar. İqtisadiyyatın bilik iqtisadiyyatına keçidi zamanı biliklərin rolu artacaq, yeni texnologiyaların tətbiq sahəsi genişlənəcək, İKT-nin müsbət təsiri möhkəmlənərək, mobil və peyk rabitəsi, rəqəmsal televiziya və radio, qlobal internet daha da sürətlənəcək, əl əməyinin insanın, innovasiyanın, insan kapitalı, informasiya və yaradıcılıq potensialı vasitəsilə mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması əhəmiyyətli dərəcədə artacaqdır.

Fəlsəfə, ictimai, iqtisadiyyat, siyasi, hüquqi və digər nəzəriyyələrdə tətbiq olunan müasir ideyaların və təcrübələrin sintezini ifadə edən inkişafın yeni bir paraqdiqması olaraq bilik iqtisadiyyatının izahlarına baxaq. Bilik iqtisadiyyatına termin olaraq müxtəlif izahlar verilsə də aşağıdakı ümumi məqamlar vardır:

- 1) Resurs olaraq biliklərin istifadə olunması;
- 2) Məhsul olaraq biliklərin istifadə olunması;

### 3) İnformasiya cəmiyyəti və bilik iqtisadiyyatının bağlılığı.

Bilik iqtisadiyyatında ən vacib amil insan kapitalı və bilikdir. İndiki dövrdə yüksək inkişafa nail olmuş dövlətlərdə iqtisadi artımın sürətlənməsinin əsas səbəbi bilik istehsalı ilə bağlıdır. Bu istehsal prosesində təhsilə investisiya qoyularkən uzun müddətə gəlirdə əldə olunacaq artım və həyat standartlarında baş verəcək inkişaf düşünülür. Bilik iqtisadiyyatına keçən Cənubi Koreya bu sahədə xeyli nailiyyət və uğurlara imza atmışdır ki, bir çox, o cümlədən, avtomobil və texnoloji bazarlara rəqabətə davamlı və müvəffəqiyyətli çıxışı təmin edir. Yaponiya, Almaniya, ABŞ kimi ölkələrin iqtisadiyyatına nəzər saldıqda onların da bilik inkişafına xüsusi diqqət ayırdıqlarını görmüş olaraq. İnsan və bilik resurlarından səmərəli istifadənin nəticəsi olaraq onu qeyd edə bilərik ki, ABŞ kimi güclü iqtisadi inkişafa nail olan ölkənin ÜDM-nin təqribən 20%-i elmtutumlu məhsullardan əldə olunan gəlirlər hesabına formalaşır.

İnformasiya cəhətdən qıtlıq və bilik çatışmazlığının qarşısı dövlət tərəfindən alınmalı və bu sahədə ciddi tədbirlər həyata keçirilməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu halla çox az qarşılaşırlar, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu sahədə geriləmə mövcuddur. Biliyin yaradılması əlavə xərclər hesabına başa gəldiyindən kasıb ölkələrdə geriləmə daha çox hiss olunur. Kasıb və varlı dövlətlərin arasındakı fərq təkcə vəsait cəhətdən deyil, həm də bilik kasadlığı cəhətdəndir. Biliksizlik və məlumatsızlıq ölkədə inkişafı zəiflədir, ciddi və qarşısı alınmaz səhvlərə yol açır.

Qazanılan biliklərə sahib olmaq, kəşflərə, ixtiralara əsaslanan iqtisadiyyatda yeni texnologiya və texnikalar bazarının əmələ gəlməsi və fəaliyyətinin əsas şərti hesab olunur. Dövlət yenilikçiliyə əsaslanaraq yeniliklər yaradan firmalara hüquqi, sosial və iqtisadi cəhətdən əlverişli mühit yaratmaqla yanaşı, firmaların daha çox mənfəət əldə etməsinə də şərait yaratmalıdır. Bu zaman həmin firmalar tədqiqat, layihə və təcrübə işlərinə yeni-yeni sərmayələr sərf edəcəklər. Hazırda məlumat inqilabı şəraitində inkişaf və bilik arasındakı əlaqələri dərinlən başa düşmək və ondan real həyatda istifadə etmək və bunu nəzərə almaq vacib məsələlərdəndir. Bir-biri ilə sıx əlaqəli olan, ayrıca təhlil və təsvir edilməsi mümkün olmayan xidmət,

əmək və biliklər bazarlarının birgə vəhdəti bilik iqtisadiyyatını formalaşdırır. Təhsil iqtisadi inkişafın mühüm amili olaraq biliklərə əsaslanır. Bacarıqlı, səriştəli və savadlı insanlar yeni biliklərin istehsalı, yayılması və tətbiqində mühüm rol oynadığından informasiya-kommunikasiya resurslarından geniş istifadə edirlər. Əgər bir ölkənin əhalisinin 50%-dən çox hissəsi informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində çalışırsa və həmin ölkənin ümumi daxili məhsulunun 50%-dən çoxu İKT sahəsinin payına düşürsə, o zaman bu ölkə bilik iqtisadiyyatı ölkəsidir. Azərbaycan baxdığımızda ÜDM-də İKT-nin payı ildən ilə artaraq 2015-ci il üzrə 2% olmuşdur.

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunur ki, Azərbaycan üzrə əsas fondları məşğul edəcək, belə ki, tam hərəkətə gətirə bilən ixtisaslı mütəxəssislərin çatışmamazlığı mövcuddur. Nəzərə almaq lazımdır ki, işçi qüvvəsi kapitalın mobilliyindən xeyli aşağıdır. Belə olduğu halda elmtutumlu məhsullar, yüksək texnologiyalar idxal edilərək tez bir zamanda ölkəmizə gətirilə bilər. Lakin həmin məhsul və texnologiyaları hərəkətə gətirən mütəxəssislərin Azərbaycana gətirilməsində müəyyən çətinliklər yaranır. Ölkə vətəndaşları olan bu cür ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsi təhsillə əlaqəlidir.

Avropa təhsil məkanında məzunların daha çox əmək bazarında işin keyfiyyətinə və rəqabətliliyin yüksəldilməsinə istiqamətlənən təhsil islahatları həyata keçirilərkən təhsilalanın bilik, bacarıq və vərdişlərinin əldə olunması prosesi prioritet məsələ olur.

Mütəxəssislərin fikrinə görə, bilik iqtisadiyyatının mahiyyətini bir-biri ilə sıx bağlı olan proseslər izah edir:

- İnformasiya və məlumat texnoloji, iqtisadi və mədəni inkişafın əsas bir məfhumu və hərəkətverici gücüdür;
- Əmək, təbii ehtiyatlar, kapital, informasiya və məlumat bazarları istehsalın amilidir;
- Sənayedə məlumat və informasiya istehsalı, ötürülməsi və tətbiqinin payı sürətlə artır;

- İnformasiya infrastrukturunun inkişafı regional, həmçinin milli rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən bir hala çevrilir.

Bugünkü günümüzdə bilik, informasiya və texnologiya dünya üzrə bütün dövlətlərin, o cümlədən, Azərbaycanın da əsas istiqamətləndirici qüvvəsi və rəqabətqabiliyyətlilik faktoruna çevrilmişdir. Bilik iqtisadi şəraitə və əhalinin həyat səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən mühüm amildir. Lakin bu təsirin əsas xüsusiyyəti əhalinin savadlılığının yüksəldilməsindən və dövlət qurumlarının isə bu sahədə məsuliyyət və öhdəliyini artırmaqdan ibarətdir. Bilik çatışmamazlığı istər müəssisənin, istərsə də ümumilikdə ölkənin iqtisadiyyatına çox böyük təsir göstərir ki, bu təsiretmə mexanizmi müxtəlifliyə malikdir.

Biliyin yaradılması, emalı, əldə olunması, həmçinin, ötürülməsi bilik iqtisadiyyatının yüksək olduğu ölkələrində daha güclü və sürətli olur. İnsan faktorunu önə çəkən bilik iqtisadiyyatı yüksək tələbata cavab verən təhsil və elm vəhdətinin vacib rol oynadığı yüksək ixtisaslı kadrların yetişdirilməsini zərurət edir. Biliyə əsaslanan iqtisadiyyatda inkişaf prosesində yüksək keyfiyyətli xidmət və innovasiyaların istehsalı insanların rifahını yüksəltmək və insan kapitalının keyfiyyətini qaldırmaq üçün vacibdir. Bu zaman dövlət, təhsil və iqtisadiyyatın birgə səyi və fəaliyyəti nəticəsində bilik mədəniyyəti formalaşaraq ölkənin inkişafı tərəqqiyə doğru yönələcəkdir.

Bilik istehsalı bilik iqtisadiyyatında insan kapitalının payını daha əhəmiyyətli xarakterizə etdiyindən iqtisadi artımın mənbəyi sayılır. Bu zaman iqtisadiyyat təhsil vasitəsilə informasiya və kommunikasiya bazarlarında innovasiya istehsalı və intellektual xidmət göstərir. Qeyd etməliyik ki, bilik iqtisadiyyatı, əvvəla, informasiya-kommunikasiya və kompüter texnologiyalarına əsaslanan innovativ iqtisadiyyat olaraq, yeni biliklərin tətbiqi vasitəsilə ondan global istifadə üçün imkanların mühüm dərəcədə genişləndirilməsidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında innovasiyaya istiqamətlənmiş və biliyə yönələn iqtisadiyyatın formalaşdırılması,

dövlət və yerli qurumlarda müasir texnologiyaların tətbiqi və s. məsələlər prioritet olaraq qəbul edilmişdir [7]. Bu konsepsiyada ali təhsillə bağlı bir çox vacib məsələlər nəzərdə tutulmuşdur. Regionların inkişafı və kadrlara olan tələbat nəzərə alınaraq ali təhsil, orta ixtisas, ilk peşə təhsilini əhatə edən təhsil komplekslərinin, universitet şəhərciklərinin, o cümlədən texnoparkların yaradılmasına başlanılması müasir təhsilin formalaşdırılmasına xidmət edəcəkdir. Konsepsiyanın müasir çağırışlarında qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, iqtisadiyyatda effektivliyi və rəqabətliyi yüksəltmək üçün bilik iqtisadiyyatına keçdin vacibliyi qeyd olunur. Bilik iqtisadiyyatı modeli təhsil sisteminin yenidən formalaşdırılmasını, ömürboyu təhsil, əlavə təhsil kimi komponentlərin vacibliyinin artırılmasını təmin edir ki, bu zaman İKT və virtual dərs, kompyuter, internet və şəbəkə biliklərinin artırılması nəzərdə tutulur. Bundan əlavə Azərbaycan BMT-nin təşkil etdiyi 25-27 sentyabr 2015-ci il tarixli Sammit çərçivəsində 2016-2030-cu illəri əhatə edən dayanıqlı inkişafı nəzərdə tutan məqsədlərə qoşulmuşdur.

Belə ki, Dünya Bankının mövcud Bilik iqtisadiyyatı indeksi hesabatında Azərbaycan 2000-2012-ci illərdə postsovet ölkələri arasında bilik iqtisadiyyatı üzrə çox sürətli addımlarla irəliləməsi işçi qüvvəsinin keyfiyyətə daha da təkmilləşməsinə və məhsuldarlığın yüksəlməsinə təsir göstərdiyi qeyd olunmuşdur.

Məhsuldar torpaqlarının 20 faizi ermənilər tərəfindən işğal olunan və 1 milyondan çox qaçqını və məcburi köçkünü olan, müharibə mühitində olan ölkəmiz buna rəğmən insan inkişafında geriləmir, əksinə günü-gündən inkişaf edir. Azərbaycanda insanların rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində dövlət siyasətinin məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsinin nəticəsində əhəlinin şəxsi inkişafını təmin etməsinə yönələn imkanlar Azərbaycanın sonrakı dövrlərdə də insan inkişafına gedən yolda daha böyük müvəffəqiyyətlər əldə etməsinə yeni töhvələr verəcəkdir.

## **FƏSİL 2. AZƏRBAYCANIN XƏRCLƏR-BURAXILIŞ MODELİ İLƏ TƏHSİLİN İQTİSADIYYATIN FƏALİYYƏT SAHƏLƏRİNƏ, O CÜMLƏDƏN, QEYRI-NEFT SEKTORUNA TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

### **2.1 Təhsil xərclərinin qeyri-neft sektoru və onun ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət növlərinin əlavə dəyərlərinə təsirinin multiplikativ effektlərinin qiymətləndirilməsi**

Təhsilə, fərdi, həmçinin kollektiv əsaslarla şagird, eləcə də, tələbələrə göstərilən xidmətlər üçün tələb olunan bütün xərclər təhsil xərcləridir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə hər bir vətəndaş dövlət sifarişli təhsil almaq hüququna sahibdir ki, təhsilin bütün səviyyələrini əhatə edən dövlət hesabına təhsil dövlət üçün böyük miqdarda xərclər tələb edir.

Sosial-iqtisadi proseslərin modelləşdirilməsi, təhlili və proqnozlaşdırılmasında bir çox tip modellərdən o cümlədən, balans modellərdən istifadə olunur. Xərclər-buraxılış cədvəlləri adlandırılan bu sahələrarası balans cədvəlləri mikro, makro, mezo iqtisadi dəyişənlərin əlaqələndirilməsinə şərait yaradır. Balans cədvəli ilk dəfə SSRİ-də SSRİ-nin Mərkəzi Statistika İdarəsi tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Sahələrarası balansın riyazi modeli ilk olaraq Vasili Leontiyev tərəfindən hazırlanmışdır ki, V. Leontiyev 1925-ci ildə çap olunmuş monoqrafiyaya yazdığı resenziyada birinci sovet balansının işlənməsinin əsas yekunları təhlil olunmuşdur. V. Leontiyev təklif etdiyi “Xərclər-buraxılış” modelində iqtisadi tarazlıq sxemindən istifadə etməklə, L. Valrasdan ancaq texnoloji xərc əmsalları ideyasını və bu əmsalların məhsul buraxılışı həcmindən asılı olmamağı fərziyyəsinə əsaslanmışdır.

V. Leontiyevin «xərclər-buraxılış» üsulunun əsaslarını formalaşdırılmış birinci işinin 1936-cı ildə dərc olunmasına baxmayaraq, o, sonrakı illərdə də empirik yoxlamalara və bu üsulunun metodoloji fərziyyələrinin inkişafına xüsusi diqqət ayırmışdır.

Müasir kompüterlərin meydana gəlməsi və yeni hesablama texnikası ilə əlaqədar olaraq “Xərclər-buraxılış” üsulu ilə sahələrarası əlaqələrin iqtisadi-riyazi modelləşdirilməsi daha geniş yayılmışdır. Öncəki zamanlarda daha zəif hesablama maşınları, eləcə də əl ilə sahələrarası modelin kifayət qədər böyük ölçüdə olan matrislərin tərsinin tapılması, habelə, tənliklər sisteminin həlli qeyri-mümkün olurdu və ya aşırı hesablamalar tələb edirdi. Bəzən isə hesablama maşınlarının dəqiqliyinin aşağı olması ucbatından tapılmış həlldə xeyli kənarlaşmalar olurdu. Hazırkı dövrdə bu modeli dünyanın bir çox ölkələrində iqtisadi strukturun təhlilinin instrumenti kimi geniş vüsət almışdır.

Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrlərdə sahələrarası balans keçmiş Dövlət Plan Komitəsinin İqtisadiyyat İnstitutu tərəfindən hazırlanırdı. 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini bərqərar etdikdən sonra mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat üçün nəzərdə tutulmuş sahələrarası əlaqələrin pozulması, bazar iqtisadiyyatına mənsub olan yeni mülkiyyət formalarının meydana gəlməsi, iqtisadi göstəricilərin yeni metodologiya-Milli Hesablar Sistemi əsasında hesablanması sahələrarası balansın tərtibini xeyli ləngitmişdi.

İlk dəfə “Xərclər–buraxılış” cədvəlləri Nazirlər Kabinetinin 1935 sayılı 20 sentyabr 2000-ci il tarixli sərəncamı ilə ARDSK tərəfindən hazırlanması təsdiq olunmuşdur. ARDSK 2001-ci ilin yekunları üzrə hesabat balansını 2004-cü ildə, növbəti 5 il üçün 2006-cı ilin yekunları üzrə hesabat balansını isə 2008-ci ildə müvafiq balans cədvəlləri dərc etmişdir.

Sahələrarası hesabat balansı beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, Milli Hesablar Sistemində qəbul edilmiş prinsiplərə uyğun olaraq, məhsul və xidmət növlərinin 101 qrupu üzrə, iqtisadiyyatın 25 fəaliyyət sahəsi üzrə tərtib edilərək, 14 minə yaxın göstəricidən istifadə edilmişdir. Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət sahələri və məhsul və xidmət növlərinin qrupları təsnifləşdirilərkən Təhsil sahəsində xidmətlər iqtisadi fəaliyyətin sahələri qrupunda 22-ci, Məhsul və xidmət növlərinin qrupları təsnifatında isə 96-cı sırada mövqe tutur.

ARDSK-nin hazırladığı cədvəl və balanslar statistik hesabat xarakterli olduğundan, burada məhsul və xidmətlərin istehsal və bölüşdürülməsinin sahələrarası hesabat balansının göstəricilərinin yalnız statistik təhlili aparılmış, lakin, sahələrarası balansın iqtisadi-riyazi modeli qurulmamış və onun tənliklər sistemi həll edilməmişdir.

Hazırlanmış statistik cədvəllər və balanslar əsasında sahələrarası balansın iqtisadi-riyazi modeli (“Xərclər-buraxılış” modeli) qurulmaqla və onun tənliklər sistemində həll edilməklə bir sıra təhlillərin aparılması həyata keçirilə bilər ki, birbaşa və tam əmək tutumu əmsalları vasitəsi ilə əmək ehtiyatlarının sahələrarası balansı vasitəsi ilə birbaşa və dolaylı şəkildə daha çox iş yerlərinin sayının müəyyən edilməsinin yeni təhsil xərclərinin artmasının qeyri-neft sektoru və onun başqa-başqa iqtisadi fəaliyyət növlərinə təsirinin birbaşa və dolaylı şəkildə daha çox iş yerlərinin sayının necə artmasının, hətta multiplikativ təsirlərinin də təhlili aparıla bilər.

Sahələrarsı balans cədvəlinin aşağıdakı üç bölməsi vardır [8. 17-21]:

- I bölmə sahələrin qarşılıqlı aralıq istehlak əlaqələrini, yəni aralıq istehlak və aralıq məhsulların sahələrarası axınını, başqa sözlə ifadə etsək, sətrlər üzrə axın buraxılışın strukturunu, aralıq tələbi, sütunlar üzrə axın isə xərclərin strukturunu, aralıq məhsullara çəkilən xərcləri göstərir ki, bu da ÜDM-in istehsal üsulu ilə hesablanması deməkdir;
- II bölmə son tələbin (son məhsulun) strukturunu, qısacası əmtəə və xidmətlərin son istifadəsinin istiqamətlərini müəyyən edir ki, bu da ÜDM-in xərclər üsulu ilə hesablanmasını ifadə edir;
- III bölmə isə əlavə dəyərin və ya ümumi daxili məhsulun (ÜDM) strukturunu, başqa sözlə ÜDM-in əmələgəlmə strukturunu göstərir ki, bu ÜDM-in gəlirlərə görə hesablanması metodudur.

Xərclər-buraxılış modeli elə bir riyazi-iqtisadi modeldir ki, məhsul və istehsal bölgüsünün sahələrarası balansını, daha dəqiq isə məhsulun buraxılışı ilə onun dəyərinin pul ilə xərclər məbləğinin müqayisəsini özündə əks etdirir.

Xərclər-buraxılış cədvəlinin sətir, sütunları üçün aşağıdakı bərabərlik doğrudur:

Məhsulun (və ya sahənin) buraxılışı = Məhsulun (və ya sahənin) xərcləri

Aşağıdakı bərabərlik sahələrarası balansın iqtisadi-riyazi modeli yaxud Leontyevin “Xərclər-buraxılış” modeli adlanır [8. 22-30]:

$$X_i = \sum_{j=1}^n a_{ij} \cdot X_j + Y_i, i = 1, 2, \dots, n$$

Belə ki,  $X_i$ , ( $i = 1, 2, \dots, n$ ) -  $i$ -ci sahənin məhsul və xidmətlərinin buraxılışının həcmi,  $X_j$ , ( $j = 1, 2, \dots, n$ ) -  $j$ -ci sahənin məhsul və xidmətlərinin buraxılışının həcmi,  $x_{ij}$ , ( $i, j = 1, 2, \dots, n$ ) -  $i$ -ci sahənin məhsul istehsal edilməsi üçün  $j$ -ci sahəyə göndərdiyi məhsulun (aralıq tələb, aralıq məhsul) miqdarını,  $x_{ij}$ , ( $i, j = 1, 2, \dots, n$ )  $j$ -cu sahədə məhsul istehsal edilməsi üçün –  $i$ -ci sahədən aldığı məhsulun (aralıq xərclər, aralıq istehlak) miqdarını,  $Y_i$ , ( $i = 1, 2, \dots, n$ ) -  $i$ -ci sahənin son məhsulunun (son tələbin),  $V_j$ , ( $j = 1, 2, \dots, n$ ) -  $j$ -ci sahənin əlavə dəyərinin, birbaşa xərclər əmsali ( $a_{ij}$ ,  $i, j = 1, 2, \dots, n$ )  $j$  məhsulunu vahid miqdarda istehsal etmək üçün zəruri olan  $i$  resursunun həcmi ifadə edir.

ARDSK-nın 2006-cı ilin yekunları üzrə tərtib etdiyi hesabat balans “Xərclər-buraxılış” cədvəlinə əsasən i.e.d., prof. Y.Həsənlı tərəfindən iqtisadi-riyazi modeli qurulmuş və tənlıklər sistemində həll edilmişdir. Həmin model üzərində bir sıra tədqiqatlar aparılmaqla təhsil xərclərinin, yəni təhsilə qoyulan investisiyanın artırılmasının qeyri-neft sektoru və onun başqa-başqa iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə yeni yaradılacaq iş yerlərinə təsiri qiymətləndirilmişdir. Belə ki, ccədvəl 2.(1)-də təhsil xərclərinin, yəni təhsilə qoyulan investisiyanın 1 milyon manat artırılması həmin sahədə və digər qeyri-neft sahələrində iş yerlərinin simulyasiyasının nəticələrinə əsasən təhsil sahəsində 622 iş yeri, Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik məhsulları sahəsində 16, Balıq və digər balıqçılıq məhsulları 0, Emal sənayesində 7, Elektrik enerjisi, qaz və su sahəsində 1, Tikinti işləri sahəsində 4, Ticarət xidmətləri sahəsində 4, Mehmanxana və restoranların xidmətləri sahəsində 1, Nəqliyyat ,anbar təsərrüfatı və rabitə sahəsində 3, Maliyyə vasitəçiliyi, sığorta və pensiya təminatı üzrə xidmətləri sahəsində 0, Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər,

icarə və digər kommersiya xidmətləri sahəsində 3, Səhiyyə və sosial xidmətlər sahəsində 4, Dövlət idarəetməsi və müdafiə, məcburi sosial sığorta sahəsində xidmətlər sahəsində 2, Kommunal və sair xidmətlər sahəsində isə 4 iş yerinin yaradılması deməkdir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, göstərilən investisiya dəyişməsi ümumilikdə birbaşa və ya dolaylı yolla 672 iş yerinin açılmasına səbəb olur.

Cədvəl 2.(1)

## İş yerlərinin yaradılması üzrə simulyasiyalar

| Sahələr                                                                   | Kod | İş yerlərinin yaradılması üzrə simulyasiyalar         |                           |
|---------------------------------------------------------------------------|-----|-------------------------------------------------------|---------------------------|
|                                                                           |     | Son məhsulun (məs. İnvestisiyanın) dəyişməsi, min man | məşğulluğun artımı, nəfər |
|                                                                           |     | $\Delta y$                                            | $\Delta L$                |
| Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik məhsulları                         | 1   |                                                       | 16                        |
| Balıq və digər balıqçılıq məhsulları                                      | 2   |                                                       | 0                         |
| Mədənçıxarma sənayesi                                                     | 3   |                                                       | 0                         |
| Emal sənayesi                                                             | 4   |                                                       | 7                         |
| Elektrik enerjisi, qaz və su                                              | 5   |                                                       | 1                         |
| Tikinti işləri                                                            | 6   |                                                       | 4                         |
| Ticarət xidmətləri                                                        | 7   |                                                       | 4                         |
| Mehmanxana və restoranların xidmətləri                                    | 8   |                                                       | 1                         |
| Nəqliyyat ,anbar təsərrüfatı və rabitə                                    | 9   |                                                       | 3                         |
| Maliyyə vasitəçiliyi, sığorta və pensiya təminatı üzrə xidmətlər          | 10  |                                                       | 0                         |
| Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər, icarə və digər kommersiya xidmətləri | 11  |                                                       | 3                         |
| Təhsil sahəsində xidmətlər                                                | 12  | 1000                                                  | 622                       |
| Səhiyyə və sosial xidmətlər                                               | 13  |                                                       | 4                         |

|                                                                           |    |  |     |
|---------------------------------------------------------------------------|----|--|-----|
| Dövlət idarəetməsi və müdafiə, məcburi sosial sığorta sahəsində xidmətlər | 14 |  | 2   |
| Kommunal və sair xidmətlər                                                | 15 |  | 4   |
| Cəmi                                                                      |    |  | 672 |

Mənbə: [8]

Aşağıdakı cədvəl 2.(2)-də isə təhsil xərclərinin 1 milyon manat artırılması şəraitində qeyri-neft sektoru və müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növlərinin əlavə dəyərlərinə təsirinin multiplikativ effektlərinin qiymətləndirilməsi şərh edilmişdir. 15 sahə üzrə aparılan tədqiqatın nəticəsinə görə son məhsulun 1 milyon manat artırılması zamanı multiplikativ (ümumi buraxılışın dəyişməsi/son məhsulun dəyişməsi) təsir aşağıdakı kimi olacaqdır: Təhsil xidmətləri sahəsinə 1,02, Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik məhsulları sahəsinə 0, Balıq və digər balıqçılıq məhsulları 0, Emal sənayesinə 0,2, Elektrik enerjisi, qaz və su sahəsinə 0, Tikinti işləri sahəsinə 0,1, Ticarət xidmətləri sahəsinə 0,01, Mehmanxana və restoranların xidmətləri sahəsinə 0,01, Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə sahəsinə 0,04, Maliyyə vasitəçiliyi, sığorta və pensiya təminatı üzrə xidmətləri sahəsində 0, Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər, icarə və digər kommersiya xidmətləri sahəsinə 0,02, Səhiyyə və sosial xidmətlər sahəsinə 0,01, Dövlət idarəetməsi və müdafiə, məcburi sosial sığorta sahəsində xidmətlər sahəsinə 0, Kommunal və sair xidmətlər sahəsinə isə 0,02, ümumi multiplikativ təsir isə 1,47.

Cədvəld 2.(2)-dən göründüyü kimi modeldə son məhsulun dəyişməsi ümumi buraxılışın dəyişməsi, əlavə dəyər (ÜDM) dəyişməsi, kapital yığımının (fondyığımının) artması, dövlət büdcəsinə məhsula vergilərin artması, dövlət büdcəsinə istehsala vergilərin artması, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarının artımı ilə nəticələnir.

Təhsil xidmətləri sahəsində son məhsulun 1 milyon manat artması yalnız Balıq və digər balıqçılıq məhsulları sahəsinə ümumi buraxılışı, əlavə dəyər (ÜDM), kapital yığımı (fondyığımının), dövlət büdcəsinə məhsula vergilər, dövlət büdcəsinə istehsala

vergilər, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarının heç birinə təsir göstərmir və dəyişməz qalır.

Təhsil sahəsinin özünə isə bu təsir ümumi buraxılışın 1019800 manat, əlavə dəyərin (ÜDM) 792370 manat, kapital yığımının (fondyığımının) 845440 manat, dövlət büdcəsinə məhsula vergilərin 4790 manat, dövlət büdcəsinə istehsala vergilərin 6730 manat, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarının 11520 manat artması ilə nəticələnir.

Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik məhsulları sahəsinə bu təsir ümumi buraxılışın 21000 manat, əlavə dəyərin (ÜDM) 13100 manat, kapital yığımının (fondyığımının) 32900 manat, dövlət büdcəsinə məhsula vergilərin 100, dövlət büdcəsinə istehsala vergilərin 200 manat, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarının 300 manat artması modeldən çıxan nəticələrdə əks olunur.

Emal sənayesi sahəsinə təsir isə özünü ümumi buraxılışın 174400 manat, əlavə dəyərin (ÜDM) 45300 manat, kapital yığımının (fondyığımının) 114700 manat, dövlət büdcəsinə məhsula vergilərin 3200 manat, dövlət büdcəsinə istehsala vergilərin 700 manat, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarının 3900 manat artmasında göstərir.

Elektrik enerjisi, qaz və su sahəsinə təsir ümumi buraxılışın 22300 manat, əlavə dəyərin (ÜDM) 4600 manat, kapital yığımının (fondyığımının) 72400 manat, dövlət büdcəsinə məhsula vergilərin 500 manat, dövlət büdcəsinə istehsala vergilərin 200 manat, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarının 700 manat artması ilə nəticələnir.

Təhsil xidmətləri sahəsində son məhsulun 1 milyon manat artması Tikinti işləri sahəsinə isə belə təsir göstərir: ümumi buraxılış 73100 manat, əlavə dəyər (ÜDM) 30200 manat, kapital yığımı (fondyığımı) 23100 manat, dövlət büdcəsinə məhsula vergilər 1000 manat, dövlət büdcəsinə istehsala vergilər 500 manat, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmaları 1500 manat artır.

Ticarət xidmətləri sahəsinə bu təsir ümumi buraxılışın 9830 manat, əlavə dəyərin (ÜDM) 6300 manat, kapital yığımının (fondyığımının) 3350 manat, dövlət

büdcəsinə məhsula vergilərin 150 manat, dövlət büdcəsinə istehsala vergilərin 90 manat, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarının 240 manat artması modeldən çıxan nəticələrdə əks olunur.

Tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, mehmanxana və restoranların xidmətləri sahəsinə təsir zamanı ümumi buraxılışda 6720 manat, əlavə dəyərdə (ÜDM) 4460 manat, kapital yığımında (fondyığımında) 5330 manat, dövlət büdcəsinə məhsula vergilərdə 130 manat, dövlət büdcəsinə istehsala vergilərdə 40 manat, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarında 90 manat artım baş vermişdir.

Modeldən çıxan nəticələrə əsasən təhsil sahəsində son məhsuldakı bu artım nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə sahəsində də artımla nəticələnmişdir. Belə ki təhsil xərclərinin 1 milyon manat artması şəraitində nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə sahəsində ümumi buraxılışda 37820 manat, əlavə dəyərdə (ÜDM) 20850 manat, kapital yığımında (fondyığımında) 74600 manat, dövlət büdcəsinə məhsula vergilərdə 190 manat, dövlət büdcəsinə istehsala vergilərdə 220 manat, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarında 400 manat dəyişmə olmuşdur.

Maliyyə vasitəçiliyi, sığorta və pensiya təminatı üzrə xidmətlər sahəsinə təsir ümumi buraxılışın 4100 manat, əlavə dəyərin (ÜDM) 2950 manat, kapital yığımının (fondyığımının) 1960 manat, dövlət büdcəsinə məhsula vergilərin 10 manat, dövlət büdcəsinə istehsala vergilərin 20 manat, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarının 30 manat artması ilə nəticələnir.

Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər, icarə və digər kommersiya xidmətləri sahəsinə baxdıqda isə bu təsirin aşağıdakı kimi olduğunu görürük: ümumi buraxılışda 19020 manat, əlavə dəyərdə (ÜDM) 10740 manat, kapital yığımında (fondyığımında) 91080 manat, dövlət büdcəsinə istehsala vergilərdə 140 manat artım, dövlət büdcəsinə məhsula vergilərdə 180 manat, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarında 40 manat azalma.

İndi isə təhsil sahəsində xidmətlərə 1 milyon manat investisiya artımı baş verdiyi halda səhiyyə və sosial xidmətlər sahəsinə təsirin necə nəticələnəcəyini şərh edək: ümumi buraxılışda 8490 manat, əlavə dəyərdə (ÜDM) 5800 manat, kapital

yığımında (fondyığında) 6880 manat, dövlət büdcəsinə məhsula vergilərdə 80 manat, dövlət büdcəsinə istehsala vergilərdə 70 manat, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarında 150 manat artım.

Elektrik enerjisi, qaz və su sahəsinə təsir ümumi buraxılışın 22300 manat, əlavə dəyərin (ÜDM) 4600 manat, kapital yığımının (fondyığımının) 72400 manat, dövlət büdcəsinə məhsula vergilərin 500 manat, dövlət büdcəsinə istehsala vergilərin 200 manat, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarının 700 manat artması ilə nəticələnir.

Dövlət idarəetməsi və müdafiə, məcburi sosial sığorta sahəsində xidmətlərə təsir ümumi buraxılışın 5000 manat, əlavə dəyərin (ÜDM) 3020 manat, kapital yığımının (fondyığımının) 6880 manat, dövlət büdcəsinə məhsula vergilərin 70 manat, dövlət büdcəsinə istehsala vergilərin 20 manat, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarının 90 manat artmasında özünü göstərir.

Cədvəl 2.(2) üzrə tədqiq etdiyimiz sonuncu sahə kommunal və sair xidmətlər sahəsidir. Təhsil xidmətləri sahəsində son məhsulun 1 milyon manat artması zamanı bu sahədə olan vəziyyəti təsvir edək: ümumi buraxılışda 15970 manat, əlavə dəyerdə (ÜDM) 9790 manat, kapital yığımında (fondyığında) 22800 manat, dövlət büdcəsinə məhsula vergilərdə 420 manat, dövlət büdcəsinə istehsala vergilərdə 160 manat, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarında 580 manat artım.

Cədvəl 2.(2)-yə əsasən modeldən çıxan nəticələrə görə təhsilə qoyulan 1 milyon investisiya ölkə üzrə ümumi buraxılışın 1473450 manat, əlavə dəyərin (ÜDM) 1000000 manat, kapital yığımının (fondyığımının) 1407180 manat, dövlət büdcəsinə məhsula vergilərin 10610 manat, dövlət büdcəsinə istehsala vergilərin 9230 manat, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarının 19840 manat artması ilə nəticələnir.

Cədvəl 2.(2)

## Xərclər buraxılış modelinin simulyasiyalarının nəticələri, 2006

| Sahələrin adı                                                    | kod | Modelin giriş veriləni | Simulyasiya nəticələri      |                                                    |                               |                                            |                                            |                                              |                                                      |
|------------------------------------------------------------------|-----|------------------------|-----------------------------|----------------------------------------------------|-------------------------------|--------------------------------------------|--------------------------------------------|----------------------------------------------|------------------------------------------------------|
|                                                                  |     | Son məhsulun dəyişməsi | Ümumi buraxılışın dəyişməsi | Multiplikator                                      | Əlavə dəyərin (ÜDM) dəyişməsi | kapital yığımının (fond-yığımının) artması | Dövlət büdcəsinə məhsula vergilərin artımı | Dövlət büdcəsinə istehsala vergilərin artımı | Dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxil-olmalarının artımı |
|                                                                  |     | min man                | min manatla                 | Ümumi buraxılışın dəyişməsi/son məhsulun dəyişməsi | min man                       | min man                                    | min man                                    | mi man                                       | min man                                              |
|                                                                  |     | 1                      | 2                           | 3                                                  | 4                             | 5                                          | 6                                          | 7                                            | 8                                                    |
| Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik məhsulları                | 1   |                        | 21,0                        | 0,0                                                | 13,1                          | 32,9                                       | 0,1                                        | 0,2                                          | 0,3                                                  |
| Balıq və digər balıqçılıq məhsulları                             | 2   |                        | 0,0                         | 0,0                                                | 0,0                           | 0,0                                        | 0,0                                        | 0,0                                          | 0,0                                                  |
| Mədəncixarma sənayesi                                            | 3   |                        | 55,9                        | 0,1                                                | 50,6                          | 83,1                                       | 0,1                                        | 0,2                                          | 0,3                                                  |
| Emal sənayesi                                                    | 4   |                        | 174,4                       | 0,2                                                | 45,3                          | 114,7                                      | 3,2                                        | 0,7                                          | 3,9                                                  |
| Elektrik enerjisi, qaz və su                                     | 5   |                        | 22,3                        | 0,0                                                | 4,6                           | 72,4                                       | 0,5                                        | 0,2                                          | 0,7                                                  |
| Tikinti işləri                                                   | 6   |                        | 73,1                        | 0,1                                                | 30,2                          | 23,1                                       | 1,0                                        | 0,5                                          | 1,5                                                  |
| Ticarət xidmətləri                                               | 7   |                        | 9,83                        | 0,01                                               | 6,30                          | 3,35                                       | 0,15                                       | 0,09                                         | 0,24                                                 |
| Mehmanxana və restoranların xidmətləri                           | 8   |                        | 6,72                        | 0,01                                               | 4,46                          | 5,33                                       | 0,09                                       | 0,04                                         | 0,13                                                 |
| Nəqliyyat ,anbar təsərrüfatı və rabitə                           | 9   |                        | 37,82                       | 0,04                                               | 20,85                         | 74,60                                      | 0,19                                       | 0,22                                         | 0,40                                                 |
| Maliyyə vasitəçiliyi, sığorta və pensiya təminatı üzrə xidmətlər | 10  |                        | 4,10                        | 0,00                                               | 2,95                          | 1,96                                       | 0,01                                       | 0,02                                         | 0,03                                                 |

|                                                                           |    |      |         |      |         |         |       |      |       |
|---------------------------------------------------------------------------|----|------|---------|------|---------|---------|-------|------|-------|
| Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər, icarə və digər kommersiya xidmətləri | 11 |      | 19,02   | 0,02 | 10,74   | 91,08   | -0,18 | 0,14 | -0,04 |
| Təhsil sahəsində xidmətlər                                                | 12 | 1000 | 1019,80 | 1,02 | 792,37  | 845,44  | 4,79  | 6,73 | 11,52 |
| Səhiyyə və sosial xidmətlər                                               | 13 |      | 8,49    | 0,01 | 5,80    | 29,59   | 0,08  | 0,07 | 0,15  |
| Dövlət idarəetməsi və müdafiə, məcburi sosial sığorta sahəsində xidmətlər | 14 |      | 5,00    | 0,00 | 3,02    | 6,88    | 0,07  | 0,02 | 0,09  |
| Kommunal və sair xidmətlər                                                | 15 |      | 15,97   | 0,02 | 9,79    | 22,80   | 0,42  | 0,16 | 0,58  |
| Cəmi                                                                      |    | 1000 | 1473,45 | 1,47 | 1000,00 | 1407,18 | 10,61 | 9,23 | 19,84 |

Mənbə: [8]

Modeldən çıxan nəticələrə əsasən təhsilə qoyulan investisiya təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsir edən amillərdəndir ki, təhsilə istiqamətləndirilən ümumi dövlət xərclərinin artırılması iqtisadiyyatın bir çox sahələrindən dəfələrlə çox multiplikativ effekt verərək, Azərbaycan xalqının inkişaf indeksinin yüksəldilməsi üçün vacib şərtlərdəndir. Təhsilə, elmə qoyulan investisiyalar daha səmərəli olduğundan onun inkişaf etdirilməsi ölkəmiz üçün əhəmiyyətli və effektivdir, bu məşğulluğun yüksəldilməsinə, iqtisadi artıma gətirib çıxaracaqdır. Nəzərə alaq ki, təhsil millətin həm bu günü, həm də gələcəyidir. O ölkədə baş verən iqtisadi proseslərə təsir göstərmək imkanına malikdir.

## **2.2 Təhsil xərclərinin ölkədə və onun ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət növlərində istehlak qiymətləri indeksinə (inflyasiyaya) təsirinin qiymətləndirilməsi**

Cədvəl 2.(3)-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 2007-2017-ci illərdə təsdiq edilmiş dövlət büdcəsinin gəlirləri, xərcləri, təhsil xərcləri, o cümlədən, ali təhsilə sərf olunan xərclər göstərilmişdir.

Cədvəldə 2.(3)

| İllər<br>üzrə | Dövlət büdcəsinin<br>gəlirləri | Dövlət büdcəsinin<br>xərcləri | Təhsil xərcləri  | Ali təhsil<br>xərcləri |
|---------------|--------------------------------|-------------------------------|------------------|------------------------|
| 2007          | 5 770 900 0 min<br>manat       | 6 314 900.0 min<br>manat      | 757.739.800,0    | 62.740.889,0           |
| 2008          | 10 484 000,0 min<br>manat      | 11 060 600,0 min<br>manat     | 1.115.423.076,0  | 97.485.700,0           |
| 2009          | 12 177 000,0 min<br>manat      | 12 355 000,0 min<br>manat     | 1.353.051.543,0  | 143.045.114,0          |
| 2010          | 11 505 000,0 min<br>manat      | 12 275 300,0 min<br>manat     | 1.276.855.046,0  | 141.947.838,0          |
| 2011          | 12 061 000,0 min<br>manat,     | 12 748 000,0 min<br>manat     | 1.399.802.942,0  | 125.292.329,0          |
| 2012          | 17 038 000,0 min<br>manat      | 17 672 000,0 min<br>manat     | 1.511.537.213,0  | 116.950.441,0          |
| 2013          | 19 159 000,0 min<br>manat      | 19 850 000,0 min<br>manat     | 1.530.482.591,0  | 57.163.073,0           |
| 2014          | 18 384 000,0 min<br>manat      | 20 063 000,0 min<br>manat     | 1.653.4.451,92,0 | 32.978.063,0           |
| 2015          | 19 438 000,0 min<br>manat,     | 21 100 000,0 min<br>manat     | 1.711.180.403,0  | 39.215.650,0           |
| 2016          | 16 822 000,0 min<br>manat      | 18 495 000,0 min<br>manat     | 1.830.212.837,0  | 37.190.136,0           |
| 2017          | 16 766 000,0 min<br>manat      | 17 941 000,0 min<br>manat     | 1.791.194.875,0  | 41.383.900,0           |

Mənbə: [www.eqanun.gov.az](http://www.eqanun.gov.az)

Cədvəldən də göründüyü kimi Azərbaycanın gəlirləri yüksəldikcə təhsil xərcləri də artır. 2007-2017-ci illərə nəzər saldıqda təhsil xərclərinin (1.830.212.837,0 manat)

ən yüksək olduğu dövr 2016-cı il olmuşdur. Tədqiqat apardığımız 10 il ərzində ali təhsil xərclərinin ən pik dövrünün 2009-cu il olduğunu görürük. Təhsildə keyfiyyəti yüksəltmək məqsədilə bir sıra proqram və layihələrə investisiyalar ayrılmışdır. Azərbaycan vətəndaşlarının xaricdə təhsili proqramı belə layihələrdən olmaqla insan inkişafına xidmət edir.

Cədvəl 2.(4)-də isə ARDSK təqdim etdiyi 2007-2017-ci illər üçün istehlak qiymətləri indeksi verilmişdir. İstehlak qiymətləri indeksinə əsasən Azərbaycanda son illər inflyasiyanın səviyyəsi aşağı düşdüyünün şahidi oluruq.

Cədvəl 2.(4)

## İstehlak qiymətləri indeksi

| İllər | İstehlak qiymətləri indeksi<br>(əvvəlki ilə nisbətən, faizlə) |
|-------|---------------------------------------------------------------|
| 2007  | 116,7                                                         |
| 2008  | 120,8                                                         |
| 2009  | 101,5                                                         |
| 2010  | 105,7                                                         |
| 2011  | 107,9                                                         |
| 2012  | 101,1                                                         |
| 2013  | 102,4                                                         |
| 2014  | 101,4                                                         |
| 2015  | 104,0                                                         |
| 2016  | 112,4                                                         |
| 2017  | 112,9                                                         |

Mənbə: ARDSK

İndi isə təhsil xərclərinin ölkədə və onun başqa-başqa iqtisadi fəaliyyət növlərində istehlak qiymətləri indeksinə (inflyasiyaya) təsirinin qiymətləndirilməsini şərh edək. Bu zaman yenə də Xərclər-Buraxılış riyazi iqtisadi modelindən istifadə edərək təhsil sahəsində əlavə dəyər normasında artımın digər iqtisadi fəaliyyət sahələrinə təsirini araşdıraq. İ.e.d., prof. Y.Həsənlinin Tarazlı qiymətlər modeli üzrə simulyasiyalar cədvəli üzərində tədqiqat aparılarkən təhsil sahəsində xidmətlərin

əlavə dəyər normasını 10 % artırdığımız zaman digər sahələrin yeni qiymət səviyyələrini aşağıdakı cədvələ əsasən şərh edək (Cədvəl 2.(5)). Cədvəldən də göründüyü kimi təhsil sahəsində xidmətlərin əlavə dəyər normasının dəyişməsinin digər 100 iqtisadi fəaliyyət sahəsinə, o cümlədən təhsil sahəsində xidmətlərə təsiri zamanı yaranacaq yeni qiymət səviyyəsi haqqında məlumat verəciyik. Təhsil sahəsində xidmətlərin əlavə dəyər normasının 10 % dəyişməsi həmin sahədə istehlak qiymətləri indeksinin (inflyasiya) 10,1182 % artımı ilə nəticələnəcəkdir. Bu təsir zamanı ən aşağı inflyasiya faizi dəmir filizləri məhsullarında 0,0009 %, ən yüksək isə elə təhsil sahəsində xidmətlərində 10,1182 % artımla müşayiət olunacaqdır. Digər sahələrə baxdığımız zaman isə qiymətlərin yeni səviyyəsinin səhiyyə və əhaliyyə sosial xidmət sahəsində 0,0031 %, tikinti işləri sahəsində 0,0248 %, ticarət xidmətləri sahəsində 0,0033 %, nəqliyyat xidmətləri sahəsində 0,0126 %, dövlət idarəetmə sahəsində 0,0169 %, kommunal xidmətlər 0,0026 %, mehmanxana və restoranların xidmətləri sahəsində 0,0048 % artımı ilə nəticələndiyini görürük.

Təhsil sahəsində xidmətlərin əlavə dəyər normasının 10 % dəyişməsi kənd təsərrüfatı bitkiləri, bostançılıq və bağçılıq məhsulları sahəsində 0,0029 %, tütün məmulatı sahəsində 0,0063 %, maliyyə vasitəçiliyi sahəsində 0,0386 %, daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər sahəsində 0,0307 %, Maşınların və avadanlığın operatorsuz icarəsi və şəxsi istifadə əşyaların və məişət mallarının kirayəsi üzrə xidmətlər sahəsində 0,0035 % inflyasiyanın artım ilə müşayiət olunacaqdır.

Cədvəl 2.(5)

| Tarazlı qiymətlər modeli üzrə simulyasiyalar                   |     |                                       |                            |
|----------------------------------------------------------------|-----|---------------------------------------|----------------------------|
| Məhsullar                                                      | Kod | Giriş                                 | Çıxış(həll)                |
|                                                                |     | Əlavə dəyər normasının yeni səviyyəsi | Qiymətlərin yeni səviyyəsi |
|                                                                |     | Dəyişmə, %-lə                         | Dəyişmə, %-lə              |
| Kənd təsərrüfatı bitkiləri, bostançılıq və bağçılıq məhsulları | 1   |                                       | 0,0029                     |
| Diri mal qara və heyvandarlıq məhsulları                       | 2   |                                       | 0,0080                     |
| Baytarlıq xidmətlərdən başqa, kənd təsərrüfatı                 | 3   |                                       | 0,0042                     |

|                                                                                |    |  |        |
|--------------------------------------------------------------------------------|----|--|--------|
| və heyvandarlıq sahəsində göstərilən xidmətlər                                 |    |  |        |
| Meşə təsərrüfatı                                                               | 4  |  | 0,0042 |
| Balıq və sair balıqçılıq məhsulu                                               | 5  |  | 0,0019 |
| Neft və qaz hasilatı məhsulları                                                | 7  |  | 0,0012 |
| Neft və qaz hasilatı ilə bağlı xidmətlər, axtarış işlərindən başqa             | 8  |  | 0,0306 |
| Dəmir filizləri                                                                | 9  |  | 0,0009 |
| Qum və gil, tikinti üçün daş, duz və mədənçixarma sənayesinin digər məhsulları | 10 |  | 0,0059 |
| Ət və ət məhsulları                                                            | 11 |  | 0,0070 |
| Emal edilmiş və konservləşdirilmiş balıq və balıq məhsulları                   | 12 |  | 0,0035 |
| Hazırlanmış və konservləşdirilmiş meyvə və tərəvəz                             | 13 |  | 0,0055 |
| Heyvan və bitki yağları və piyləri                                             | 14 |  | 0,0079 |
| Süd məhsulları və dondurma                                                     | 15 |  | 0,0035 |
| Dəyirman-ding sənayesi məhsulları və nişasta məhsulları                        | 16 |  | 0,0026 |
| Heyvanlar üçün hazır yemlər                                                    | 17 |  | 0,0063 |
| Çörək, təzə şirniyyat məmulatı və pirojnalar                                   | 18 |  | 0,0024 |
| Suxarı və peçenye; uzun müddət saxlanan şirniyyat məmulatı və pirojnalar       | 19 |  | 0,0074 |
| Şəkər                                                                          | 20 |  | 0,0029 |
| Kakao, şokolad və şəkərli şirniyyat                                            | 21 |  | 0,0071 |
| Makaron, əriştə, kuskus və oxşar xəmir məmulatı                                | 22 |  | 0,0062 |
| Kofe, çay, ədviyyat, homogenləşdirilmiş, pəhriz və sair qida məhsulları        | 23 |  | 0,0050 |
| İçkilər                                                                        | 24 |  | 0,0181 |
| Tütün məmulatı                                                                 | 25 |  | 0,0063 |
| Toxuculuq ipliyi və sapları                                                    | 26 |  | 0,0058 |
| Toxuculuq məmulatı                                                             | 27 |  | 0,0043 |
| Geyimdən başqa, hazır toxuculuq məmulatı                                       | 28 |  | 0,0071 |
| Sair toxuculuq məmulatı                                                        | 29 |  | 0,0060 |
| Maşında və ya əllə toxunmuş trikotaj parçalar                                  | 30 |  | 0,0070 |
| Maşında və ya əllə toxunmuş trikotaj məmulat                                   | 31 |  | 0,0057 |
| Geyim; xəzlər                                                                  | 32 |  | 0,0048 |
| Dəri və dəridən hazırlanan məmulat                                             | 33 |  | 0,0058 |
| Ağac və ağac məmulatı                                                          | 34 |  | 0,0120 |
| Sellüloz, kağız və kağızdan məmulat                                            | 35 |  | 0,0059 |
| Çap məhsulu və informasiya daşıyıcıları                                        | 36 |  | 0,0163 |
| Neftayırma məhsulları                                                          | 37 |  | 0,0033 |

|                                                                                                                                                                                 |    |  |        |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|--|--------|
| Əsas kimyəvi maddələr                                                                                                                                                           | 38 |  | 0,0157 |
| Pepsiditlər və sair aqrokimyəvi məhsullar                                                                                                                                       | 39 |  | 0,0027 |
| Boyaqlar, laklar və oxşar örtüklər, mətbuat bouaqları və mastikalar                                                                                                             | 40 |  | 0,0117 |
| Əczaçılıq preparatları, tibbi kimyəvi preparatlar və dərman bitki məhsulları                                                                                                    | 41 |  | 0,0139 |
| Qliserin; sabun və yuyucu maddələr, təmizləyici və cilalayıcı preparatlar, ətriyyat və kosmetika vasitələri                                                                     | 42 |  | 0,0083 |
| Sair kimyəvi məhsullar                                                                                                                                                          | 43 |  | 0,0099 |
| Rezin məmulatı                                                                                                                                                                  | 44 |  | 0,0128 |
| Plastik kütlədən məmulat                                                                                                                                                        | 45 |  | 0,0108 |
| Şüşə və şüşə məmulatı və tikintidə istifadə edilməyən saxsı məmulatlar                                                                                                          | 46 |  | 0,0056 |
| Saxsı lövhəciklər və lövhələr                                                                                                                                                   | 47 |  | 0,0020 |
| Yandırılmış gildən kərpiclər, tavalər və tikinti məmulatı                                                                                                                       | 48 |  | 0,0074 |
| Sement, əhəng və gips                                                                                                                                                           | 49 |  | 0,0053 |
| Beton, gips və sementdən məmulat                                                                                                                                                | 50 |  | 0,0045 |
| Tikintidə istifadə etmək və ya heykəllər hazırlamaq üçün daş və ondan hazırlanan məmulat                                                                                        | 51 |  | 0,0022 |
| Sair qeyri- metal mineral məmulat                                                                                                                                               | 52 |  | 0,0019 |
| Əsas qara metallar                                                                                                                                                              | 53 |  | 0,0058 |
| Borular                                                                                                                                                                         | 54 |  | 0,0101 |
| Sair qara metallar                                                                                                                                                              | 55 |  | 0,0044 |
| Əsas nəcib metallar və nəcib metallara tutulmuş metallar                                                                                                                        | 56 |  | 0,0035 |
| Metal tökmə istehsalının xidmətlər                                                                                                                                              | 57 |  | 0,0063 |
| Metal konstruksiyalar                                                                                                                                                           | 58 |  | 0,0036 |
| Metal sisternlər, baklar, çənlər və tutumlar; radiatorlar, mərkəzi istilik qazanları və buxar generatorları                                                                     | 59 |  | 0,0041 |
| Metalın döyülməsi, preslənməsi, ştamplanması, üzərinə örtük çəkilməsi, profillənməsi üzrə xidmətlər; toz metallurjiyası və maşınqayırma texnologiyası sahəsində ümumi xidmətlər | 60 |  | 0,0060 |
| Bıçaq məmulatı, metaldan alətlər və məişətdə istifadə edilmək üçün məmulat                                                                                                      | 61 |  | 0,0090 |
| Sair hazır metal məmulatı                                                                                                                                                       | 62 |  | 0,0095 |
| Digər qruplara daxil edilməyən maşınlar, avadanlıq                                                                                                                              | 63 |  | 0,0045 |
| Dəftərxana maşınları və kompüterlər                                                                                                                                             | 64 |  | 0,0038 |

|                                                                                                                          |    |  |        |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|--|--------|
| Digər qruplara daxil edilməyən elektrik avadanlığı və aparatlar                                                          | 65 |  | 0,0290 |
| Radio, televiziya və rabitə üçün avadanlıq və aparatlar                                                                  | 66 |  | 0,0015 |
| Tibbi cihazlar və alətlər, dəqiq və optika cihazları, qol saati və sair saatlar                                          | 67 |  | 0,0040 |
| Avtomobillər, qoşqular və yarımqoşqular                                                                                  | 68 |  | 0,0010 |
| sair nəqliyyat avadanlığı                                                                                                | 69 |  | 0,1012 |
| Mebel; digər qruplara daxil edilməyən sair sənaye malları                                                                | 70 |  | 0,0074 |
| Emal edilmiş təkrar metal xammalı                                                                                        | 71 |  | 0,0039 |
| Emal edilmiş təkrar qeyri-metal xammalı                                                                                  | 72 |  | 0,0083 |
| Elektrik enerjisinin istehsalı və bölüşdürülməsi üzrə xidmətlər                                                          | 73 |  | 0,0037 |
| Qızdırıcı qaz və qazabənzər yanacağın boru ləməri ilə bölüşdürülməsi üzrə xidmətlər                                      | 74 |  | 0,0293 |
| Buxar və isti su ilə, o cümlədən soyudulmuş su və soyutmaq üçün buz ilə təchizat üzrə xidmətlər                          | 75 |  | 0,0085 |
| Toplanmış və təmizlənmiş su, suyun bölüşdürülməsi üzrə xidmətlər                                                         | 76 |  | 0,0079 |
| Tikinti işləri                                                                                                           | 77 |  | 0,0248 |
| Ticarət xidmətləri 1)                                                                                                    | 78 |  | 0,0033 |
| Mehmanxana və restoranların xidmətləri                                                                                   | 79 |  | 0,0048 |
| Nəqliyyat xidmətləri 2)                                                                                                  | 80 |  | 0,0126 |
| Poçt və elektrik rabitəsi xidmətləri                                                                                     | 81 |  | 0,0193 |
| Məcburi sosial təminat üzrə xidmətlərdən başqa, sığorta və pensiya təminatı üzrə xidmətlər                               | 82 |  | 0,0284 |
| Maliyyə vasitəçiliyi                                                                                                     | 83 |  | 0,0386 |
| Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər                                                                                      | 84 |  | 0,0307 |
| Maşınların və avadanlığın operatorsuz icarəsi və şəxsi istifadə əşyalarının və məişət mallarının kirayəsi üzrə xidmətlər | 85 |  | 0,0035 |
| Kompüter xidmətləri və onlarla əlaqədar xidmətlər                                                                        | 86 |  | 0,0051 |
| Tədqiqatlar və işləmələr sahəsində xidmətlər                                                                             | 87 |  | 0,0523 |
| Hüquq-məsləhət xidmətləri                                                                                                | 88 |  | 0,5055 |
| Memarlıq, mühəndis tədqiqatları sahəsində və onlarla bağlı texnika sahələrində məsləhət xidmətləri                       | 89 |  | 0,0050 |
| Texniki sınaqlar və analiz üzrə xidmətlər                                                                                | 90 |  | 0,0265 |
| Reklam sahəsində xidmətlər                                                                                               | 91 |  | 0,0094 |

|                                                                     |     |      |         |
|---------------------------------------------------------------------|-----|------|---------|
| İşçilərin muzzdla tutulması və işçilərin vəzifəsinin təyin edilməsi | 92  |      | 0,1808  |
| İstintaq aparılması və təhlükəsizliyin qorunması üzrə xidmətlər     | 93  |      | 0,0058  |
| Binaların yığışdırılması üzrə xidmətlər                             | 94  |      | 0,0049  |
| Digər qruplara daxil edilməyən müxtəlif kommersiya xidmətləri       | 95  |      | 0,0063  |
| Təhsil sahəsində xidmətlər                                          | 96  | 10,0 | 10,1182 |
| Səhiyyə və əhaliyyə sosial xidmət sahəsində xidmətlər               | 97  |      | 0,0031  |
| Dövlət idarəetmə                                                    | 98  |      | 0,0169  |
| Kommunal xidmətlər                                                  | 99  |      | 0,0026  |
| İstirahət, mədəniyyət və idman tədbirlərinin təşkili üzrə xidmətlər | 100 |      | 0,0010  |
| Sair xidmətlər                                                      | 101 |      | 0,0038  |
| Sadə orta                                                           |     |      | 0,1174  |
| Ölkə üzrə cəmi əlavə dəyər və ümumi buraxılış, min man              |     |      |         |
| Ölkə üzrə əlavə dəyər norması və qiymət səviyyəsi (çəkili orta)     |     |      | 0,36    |

Mənbə: [8]

Təhsil sahəsində xidmətlərin əlavə dəyər normasının 10 % dəyişməsinə təhlil edərək, bu təsirin ölkə üzrə inflyasiyanın (istehlak qiymətləri indeksinin) 0,36 % artması ilə nəticələndiyini görürük.

İndi isə təhsildə sahəsində son məhsulun dəyişməsinin digər sahələrin məhsul buraxılışına təsirini qiymətləndirmək üçün iqtisadi fəaliyyətin 101 sahəsi üçün model qurularaq, tənliklər sistemində həll edilmişdir. Biz 101 iqtisadi fəaliyyət sahəsindən 25 sahəsini seçərək təhlil aparacağıq. Belə ki təhsil sahəsində xidmətlərin son məhsulunun 10% dəyişməsi zamanı təhsil sahəsində son məhsulun və ümumi buraxılışın həcmi dəyişməklə, son məhsulun və ümumi buraxılışın həcmələrinin yeni qiymətlərini formalaşdıraraq, ümumi buraxılışın həcmi 9,9% artırır, ən çox isə dəftərxana maşınları və kompüterlər sahəsinə isə təsir göstərərək ümumi buraxılışı 122,4% artırır. Cədvəl göründüyü kimi təhsil sahəsində son məhsulun dəyişməsi digər fəaliyyət sahələrinin son məhsuluna təsir göstərmir, lakin ümumi buraxılışa müəyyən qədər təsir göstərərək onun həcmi dəyişir.

Cədvəl 2.(6)

| Məhsullar                                                      | GİRİŞ      |                     |                                        |                        | ÇIXIŞ (HƏLL) |                     |                                             |                           |
|----------------------------------------------------------------|------------|---------------------|----------------------------------------|------------------------|--------------|---------------------|---------------------------------------------|---------------------------|
|                                                                | Y, min man | Dəyiş-mə (ΔY), %-lə | Y+ΔY, son məhsulun yeni həcmi, min man | Dəyiş-mə (ΔY), min man | X            | Dəyiş-mə (ΔX), %-lə | X+ΔX, ümumi buraxılışın yeni həcmi, min man | dəyişmə (ΔX), min manatla |
| Kənd təsərrüfatı bitkiləri, bostançılıq və bağçılıq məhsulları | 621043,6   |                     | 621043,6                               | 0,0                    | 1234964,1    | 0,1                 | 1236480,5                                   | 1516,4                    |
| Meşə təsərrüfatı                                               | -16,4      |                     | -16,4                                  | 0,0                    | 4263,2       | 0,1                 | 4267,7                                      | 4,5                       |
| Balıq və sair balıqçılıq məhsulu                               | 90371,8    |                     | 90371,8                                | 0,0                    | 107350,4     | 0,0                 | 107353,0                                    | 2,6                       |
| Ət və ət məhsulları                                            | 200829,6   |                     | 200829,6                               | 0,0                    | 222611,6     | 0,4                 | 223576,7                                    | 965,1                     |
| Hazırlanmış və konservləşdirilmiş meyvə və tərəvəz             | 45796,6    |                     | 45796,6                                | 0,0                    | 56164,0      | 0,6                 | 56474,3                                     | 310,4                     |
| Süd məhsulları və dondurma                                     | 55949,1    |                     | 55949,1                                | 0,0                    | 411214,9     | 2,1                 | 419867,5                                    | 8652,6                    |
| Çörək, təzə şirniyyat məmulatı və pirojnalar                   | 290989,9   |                     | 290989,9                               | 0,0                    | 295034,6     | 0,1                 | 295342,2                                    | 307,6                     |
| Şəkər                                                          | 16360,9    |                     | 16360,9                                | 0,0                    | 49721,7      | 0,9                 | 50185,2                                     | 463,5                     |
| İçkilər                                                        | 155092,0   |                     | 155092,0                               | 0,0                    | 157587,9     | 0,0                 | 157597,7                                    | 9,8                       |
| Tütün                                                          | 20309,7    |                     | 20309,7                                | 0,0                    | 27706,2      | 0,0                 | 27706,4                                     | 0,3                       |

|                                                                                             |           |  |           |     |          |       |          |        |
|---------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|--|-----------|-----|----------|-------|----------|--------|
| məmulatı                                                                                    |           |  |           |     |          |       |          |        |
| Geyimdən<br>başqa, hazır<br>toxuculuq<br>məmulatı                                           | 178,7     |  | 178,7     | 0,0 | 616,8    | 2,2   | 630,3    | 13,5   |
| Əczaçılıq<br>preparatları,<br>tibbi kimyəvi<br>preparatlar və<br>dərman bitki<br>məhsulları | -44388,3  |  | -44388,3  | 0,0 | 2086,7   | 8,6   | 2265,8   | 179,1  |
| Dəftərxana<br>maşınları və<br>kompüterlər                                                   | -135514,1 |  | -135514,1 | 0,0 | 6621,0   | 122,4 | 14726,9  | 8105,9 |
| Radio,<br>televiziya və<br>rabitə üçün<br>avadanlıq və<br>aparatlar                         | -90976,0  |  | -90976,0  | 0,0 | 4944,3   | 7,4   | 5308,1   | 363,8  |
| Avtomobillər,<br>qoşqular və<br>yarımqoşqular                                               | -78149,9  |  | -78149,9  | 0,0 | 5032,8   | 4,4   | 5252,5   | 219,7  |
| Məhmanxana<br>və<br>restoranların<br>xidmətləri                                             | 36529,0   |  | 36529,0   | 0,0 | 154423,6 | 0,7   | 155552,9 | 1129,3 |
| Maliyyə<br>vasitəçiliyi                                                                     | 6366,8    |  | 6366,8    | 0,0 | 103207,3 | 0,5   | 103689,8 | 482,5  |
| Kompüter<br>xidmətləri və<br>onlarla<br>əlaqədar<br>xidmətlər                               | 0,0       |  | 0,0       | 0,0 | 26874,8  | 2,6   | 27567,8  | 693,0  |
| Tədqiqatlar və<br>işləmələr<br>sahəsində<br>xidmətlər                                       | 1250,5    |  | 1250,5    | 0,0 | 10385,7  | 0,3   | 10414,3  | 28,5   |
| Reklam<br>səhasində<br>xidmətlər                                                            | 0,000     |  | 0,0       | 0,0 | 55974,3  | 0,3   | 56164,3  | 189,9  |

|                                                                     |          |      |           |         |           |     |           |          |
|---------------------------------------------------------------------|----------|------|-----------|---------|-----------|-----|-----------|----------|
| Təhsil sahəsində xidmətlər                                          | 999761,4 | 10,0 | 1099737,5 | 99976,1 | 1024865,5 | 9,9 | 1126022,9 | 101157,4 |
| Səhiyyə və əhaliyyə sosial xidmət sahəsində xidmətlər               | 576644,1 |      | 576644,1  | 0,0     | 586504,6  | 0,1 | 587000,8  | 496,3    |
| Dövlət idarəetmə                                                    | 620009,1 |      | 620009,1  | 0,0     | 832256,3  | 0,0 | 832549,1  | 292,8    |
| Kommunal xidmətlər                                                  | 258595,3 |      | 258595,3  | 0,0     | 387632,7  | 0,5 | 389430,6  | 1797,9   |
| İstirahət, mədəniyyət və idman tədbirlərinin təşkili üzrə xidmətlər | 71752,5  |      | 71752,5   | 0,0     | 71889,1   | 0,0 | 71891,0   | 1,8      |

Mənbə: [8]

### **FƏSİL 3. QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAF GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏHSİL GÖSTƏRİCİLƏRİNDƏN ASILILIĞININ EKONOMETRİK MODELLƏŞDİRİLMƏSİ**

#### **3.1 Təhsilin keyfiyyət və qeyri-neft sektorunda innovasiyaların qarşılıqlı əlaqələrinin ekonometrik qiymətləndirilməsi**

Müasir iqtisadiyyatın inkişafı eləcə də, inkişafın əsasını təşkil edən işçi qüvvəsinin bilik və bacarıqlarının səviyyəsinin artması ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə ehtiyac yaratmışdır. Son illərin təhsil üzrə statistikalarında ali təhsilin keyfiyyətini və nüfuzunu aşağı salan mənfi tendensiyalardan olan imtahanların test üsulu ilə keçirilməsi və əmək bazarlarında tələbat olmayan ixtisasları bitirən mütəxəssislərin sayının artması prosesi baş verməkdədir.

Əmək bazarı daim inkişaf etdiyindən zaman keçdikcə insanların bacarıq, keyfiyyət və bilik baxımından dəyişməsinə ehtiyac yaranır. Bu zaman ehtiyac olan tələbatlar sırasında insanların savada, xarici dil biliklərinə, elm, texnologiya, o cümlədən rəqəmsal bacarıqlara malik olması da nəzərdə tutulur. Bundan əlavə təşəbbüskarlıq bacarığı və öyrənmə istəyi müasir dövrdə insanların karyera həyatına müsbət təsir göstərərək mütəxəssislərin yeni bacarıqlar və biliklər qazanmasına, hətta yeni uğurlu biznes sahələrinin yaradılmasına şərait yaradacaqdır. Bu yolda bir çox məsuliyyətlər universitetlərin, ali təhsil müəssisələrinin üzərinə düşür. Hər kəs təhsildən faydalanır, lakin təhsil məhsul deyil, o, qazancı artırmaq məqsədilə istifadə edilən bir vasitə və ya bacarıq kimi iqtisadiyyatda mühüm faydanı təmin edir. Yüksək ali təhsil almış ambisiyaları olan məzun gələcəkdə yeni nailiyyətlər əldə etmək, mühüm nəticələr əldə etmək üçün öz bacarıq və biliklərindən, aldığı təhsilin imkanlarından istifadə edir.

Müasir dövrdə rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın qurulması keyfiyyətin təmin edilməsində beynəlxalq tendensiyaları nəzərə alaraq, praktik və strateji tədbirləri nəzərdən keçirərək təhsilin keyfiyyətini xarakterizə edə bilərik. Belə ki, YUNİSEF və

YUNESKO-nun “Keyfiyyətli təhsil” haqqında şərtlərində belə deyilir: “sağlam, öyrənməyə və iştiraka hazır insanlar; gender məsələlərinə və təhlükəsizliyə həssas şərait; ilkin öyrənmə qabiliyyətlərindən başlayaraq hərcəhətli biliklərin mənimsənilməsinə istiqamətlənmiş tədris materialları; öyrənənlərə istiqamətlənmiş tədris prosesi; öncül bilik, dünyagörüşü və qabiliyyətləri özündə birləşdirən və cəmiyyətdə aktiv iştiraka zəmin yaradan nəticələrdir” [9].

Dünyanın ən məşhur, keyfiyyətli təhsili təmin edən ali təhsil müəssisələrinin yerləşdiyi ölkələrə ABŞ və Böyük Britaniya liderlik edir. Bu ölkələrə əcnəbi tələbələrin də axın etməsi təhsildə keyfiyyətlə yanaşı, universitetlərdə yaradılmış sağlam təhsil mühiti ilə əlaqəlidir.

Təhsilin keyfiyyət anlayışlarını göstəricilər şəklində aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Tədris edənlərin peşəkar hazırlıq səviyyəsi;
2. Təhsilverənlərin motivasiyası;
3. Ali təhsil müəssisəsinin mövcud maddi-texniki bazası;
4. Tədris ləvazimat və materiallarının keyfiyyəti, həmçinin məzmunu;
5. Tədris edilən metodologiyanın səmərəliliyi;
6. Öyrədilən biliklərin keyfiyyəti;
7. Təhsil alan tələbələrin keyfiyyəti;
8. Tələbənin öyrənmə qabiliyyəti;
9. Universitet rəhbərliyinin innovasiyalar sahəsində aktivliyi;
10. Məzunlara tələbat;
11. Əmək bazarında universitet məzunlarının rəqabətədavamlılığı və. s.

Təhsil siyasətinin səmərəliyinin və təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin təhlilində aşağıdakı əmsallar və statistika nəzərə alınmalıdır:

1. Təhsilə qoyulan dövlət investisiyalarının ÜDM-dəki payı (% ilə);
2. Təhsil xərclərinin büdcədə payı (% ilə);

3. Məzunlara daha yüksək təhsil səviyyəsi verən təhsil müəssisələrinə qəbul nisbəti (məsələn, məktəb məzunlarının ali təhsil müəssisələrinə qəbulu, bakalavrın magistraturaya qəbulu və s. %-lə);
4. Universitetə hazırlaşan tələbələrin sayı;
5. Əcnəbi tələbələrin sayı və onların faiz nisbəti;
6. Müəllimlərin ixtisas-peşə hazırlıq səviyyəsi;
7. İxtisaslı kadrların sayı;
8. Təhsilverənlərin aylıq əməkhaqqı;
9. Tədris müəssisələrinin İKT ilə təmin olunma səviyyəsi;
10. Təhsilalanların təhsilverənlərə nisbəti və sair.

Hər bir universitetin daxili keyfiyyət təminatını yoxlayan sistemi formalaşdırılmalıdır. Keyfiyyətin təminatı yüksək keyfiyyətli tədrisi təmin edən ali təhsil müəssisəsinə güvənməyə imkan verir. Ali təhsil sahəsində keyfiyyətin təmin edilməsi üzrə ilk formal qiymətləndirmə prosesləri Avropada Niderland, Böyük Britaniya və Fransada baş tutmuşdur. Dünyada bir çox agentliklər xarici yoxlamalar aparmaqla təhsilin keyfiyyətini ölçür, qiymətləndirir və ən üstün təcrübəni ötürürlər. Belə qiymətləndirmənin başlıca məqsədi keyfiyyətin yüksəldilməsi, şəffaf mühitin yaradılması, beynəlxalq, o cümlədən milli müqayisəni təmin etmək və s. Bəzən bu məsələnin mühüm şərtlərindəndir. Keyfiyyətə nəzarət, o cümlədən qiymətləndirmənin ən əsas formalarından olan akkreditasiya Avropada təhsil sahəsinin qiymətləndirilməsinin xüsusi forması olaraq genişlənməkdədir. Akkreditasiya ölkəmiz üçün də gündəmdə olan məsələlərdəndir. Belə ki, akkreditasiya zamanı qiymətləndirmə məzunun keyfiyyətli təhsil zamanı əldə etdiyi bacarıq, bilik və vərdislərə görə də müəyyən oluna bilər. Akkreditasiya iki istiqamətdə aparıla bilər: təhsil proqramları və universitetlər.

Aşağıdakı cədvəldə Təhsil Nazirliyinin təqdim etdiyi statistik rəqəmlər əsasında təhsilin keyfiyyətini ekonometrik qiymətləndirmək üçün E-Views proqram paketi tətbiq olunaraq model qurulmuş və hesablamalar aparılmışdır.

Cədvəl 3.(1)

| S/s | Tədris ili | Tam orta məktəbi bitirən məzunların sayı | Tələbə qəbulunun proqnoz yerlərinin sayı | Faktiki qəbul |                              |                                                |
|-----|------------|------------------------------------------|------------------------------------------|---------------|------------------------------|------------------------------------------------|
|     |            |                                          |                                          | Cəmi          | Onlardan cari ilin məzunları | Ümumi sayə nisbətən cari ilin məzunları faizlə |
|     | t          | OMBMS                                    | TQP                                      |               | CİMS                         |                                                |
| 1   | 2013/2014  | 88697                                    | 36537                                    | 33808         | 26341                        | 77,9                                           |
| 2   | 2014/2015  | 84878                                    | 37763                                    | 33707         | 28068                        | 83,3                                           |
| 3   | 2015/2016  | 88366                                    | 38861                                    | 31699         | 27113                        | 85,5                                           |
| 4   | 2016/2017  | 87730                                    | 41736                                    | 33572         | 28236                        | 84,1                                           |

Mənbə: Təhsil Nazirliyinin məlumatları

Qurulmuş ekonometrik model aşağıdakı kimidir:

$$\text{LOG(CIMS)} = 18.6197344241 - 1.13682535937 * \text{LOG(OMBMS)} + 0.429305424845 * \text{LOG(TQP)} \quad (1)$$

Burada CİMS - Cari ildə ali təhsil müəssisəsində məzunların sayı, OMBMS – tam orta məktəbi bitirənlərin sayı, TQP – tələbə qəbulu proqnozu yerlərinin sayıdır.

Cədvəl 3.(2)

Ekonometrik modelin statistik xarakteristikaları

| Dependent Variable: LOG(CIMS)              |             |                    |             |          |
|--------------------------------------------|-------------|--------------------|-------------|----------|
| Method: Least Squares                      |             |                    |             |          |
| Date: 04/23/18 Time: 14:34                 |             |                    |             |          |
| Sample (adjusted): 2014 2017               |             |                    |             |          |
| Included observations: 4 after adjustments |             |                    |             |          |
| Variable                                   | Coefficient | Std. Error         | t-Statistic | Prob.    |
| C                                          | 18.61973    | 0.494762           | 37.63370    | 0.0169   |
| LOG(OMBMS)                                 | -1.136825   | 0.042046           | -27.03775   | 0.0235   |
| LOG(TQP)                                   | 0.429305    | 0.014901           | 28.81007    | 0.0221   |
| R-squared                                  | 0.999322    | Mean dependent var |             | 10.21935 |

|                    |          |                       |           |
|--------------------|----------|-----------------------|-----------|
| Adjusted R-squared | 0.997967 | S.D. dependent var    | 0.032371  |
| S.E. of regression | 0.001460 | Akaike info criterion | -10.10755 |
| Sum squared resid  | 2.13E-06 | Schwarz criterion     | -10.56783 |
| Log likelihood     | 23.21509 | Hannan-Quinn criter.  | -11.11760 |
| F-statistic        | 737.2430 | Durbin-Watson stat    | 2.245492  |
| Prob(F-statistic)  | 0.026033 |                       |           |

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Modeldən çıxan nəticələr isə aşağıdakı kimidir:

- 1) Bu zaman tam orta məktəbi bitirən məzunların sayının faktiki qəbulda cari ilin məzunlarının sayına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsini şərh edərkən modeldən çıxan nəticəyə əsasən onu da deyə bilərik ki, tam orta məktəbi bitirən məzunların sayının 1% artması cari ildə ali məktəblərdə faktiki məzunlarının sayını 1,1% azaltmışdır. Bu nəticə bir tərəfdən ali məktəbi faktiki bitirənlərin sayının artım sürətinin orta məktəbi bitirənlərin sayının artım sürətindən geri qalması ilə digər tərəfdən isə ali məktəbdə qəbulda keçid balının aşağı düşməsi və təhsilin keyfiyyətinin aşağı düşməsi ilə izah edilə bilər;
- 2) Tələbə qəbulu proqnoz yerlərinin sayının 1% artması isə ali məktəblərdə faktiki məzunlarının sayını təxminən 0.4% artırır. Bu nəticə də ali məktəbi bitirənlərin artım sürətinin ali məktəblərə qəbulun artım sürətindən geri qalmasını göstərir;
- 3) Determinasiya əmsalı isə 0.999-ə ( $R^2 = 0.999$ ) bərabərdir, yəni aproksimasiya dəqiqliyi 99,9%-ə bərabərdir. Modelin nəticələrindən də göründüyü kimi Darbin – Vatson statistikasını təxminən 2.24 olmaqla arzu olunandır, yəni qalıqların avtokorelyası yoxdur. Bu mühüm şərtlərdən olan Qauss Markov şərtinin ödənilməsi deməkdir. Ümumiyyətlə, ekonometrik modelin statistik xarakteristikaları və müvafiq testlər göstərmişdir ki, (1) modeli adekvatdır.

İqtisadi inkişafı sürətləndirmək, ekoloji, sosial problemləri həll etmək, yeniliklərdən faydalanmaq dövlətlərin gündəmindəki məsələlərdəndir. Bəzi ölkələrdə olan əhəmiyyətli innovasiya sahəsində olan müxtəlif boşluqlar məcburi məhdudiyyətlər nəticəsində yaranmışdır. Bu məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasında

inkişaf yollarının axtarışı innovasiya siyasətinin vacib vəzifəsidir. Innovasiya əhəmiyyətli səviyyədə inkişaf etdirilmiş və ya yeni bir məhsulun və ya prosesin, marketing metodunun, biznes təcrübəsinin, hər hansı sahədə yeni təşkilati metodun istifadəsidir.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiyasının vacib şərtlərindən biri innovativ və elmi-texniki fəaliyyətin sürətləndirilməsi, yüksək texnologiyaya əsaslanan elmtutumlu istehsal prosesinin inkişafı baxımından iqtisadiyyatın yenidən qurulması, həmçinin yüksək texnologiyalı mərhələyə keçid sayılır. Özündə yeni, faydalı biliklər əks etdirən və onun ixtisaslı mütəxəssislər tərəfindən də eyni qaydada dərk edilməsi və mənimsənilməsinə zəmin yaradan nəzəri konstruksiyalar, modellər, anlayışlar, və digər informasiyalar bilavasitə elmin məhsuludur. Bu zaman məhsul əmtəəyə çevrilərək yenilik kimi ifadə olunur. Belə ki, intellektual məhsul və yaxud elmin məhsulu iki şəkildə, yəni qeyri-bazar və ya bazar reallaşdırılması yolları ilə tətbiq oluna bilər. Bazarda reallaşdırılan intellektual fəaliyyətin məhsulu yenilik kateqoriyasından çıxaraq innovasiya kateqoriyasına keçid edir.

Yenilik - tətbiqi, eləcə də, fundamental tədqiqat işlərinin və araşdırmaların hər hansı fəaliyyət sahəsinə onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün tərtib olunmuş nəticə kimi çıxış edir. Yenilik- texnika və elmin uğurlarının istifadəsi və bazarda tətbiq üçün fəaliyyətin sadəcə aralıq yekunudur. Yeni intellektual məhsul növlərindən olan anlayış, kəşf, tövsiyə,, eyni prinsip, elmi yanaşma, metodika, standart şəklində təkmilləşdirilmiş və ya yeni məhsula patent, sənədləşmə, səmərələşdirici təklif, marketing tədqiqatlarının nəticələri, ixtira, və digər formada təsbit edilərək və qanuni cəhətdən rəsmiləşdirilə bilər.

Innovasiya prosesini innovasiyanın həyata keçirilməsi prosesi zamanı baş verən təşkilati, texnoloji və elmi-texniki dəyişikliklərin cəmi kimi, innovasiya tsiklini isə yeniliklərin tətbiqi, ötürülməsi və istifadəsi dövrü kimi xarakterizə etmək olar.

Innovasiyanın keyfiyyət nöqtəyi-nəzərdən yeni müstəvilərdə inkişafı ilə əlaqədar bütün ölkələrdə yeniliklərin yayılması, təsərrüfat eləcə də iqtisadi proseslərin dəyişmə sürəti, innovasiyanın istehsala tətbiqi həddindən artıq güclü

şəkildə sürətlənir. Bu qloballaşmanın müsbət effekti olaraq ölkənin innovasiyadakı nailiyyətlərdən, idarəetmə prosesində yeni və səmərəli metodlardan, həmçinin qabaqcıl və mühüm texniki standartlardan istifadəsinə imkan yaradır.

Dünyada ən nəhəng iqtisadiyyata sahib olan ABŞ iqtisadiyyatı xeyli təbii sərvət ehtiyatı olmasına baxmayaraq, ən güclü innovasiya texnologiyasına malik olan ölkələrdəndir.

Universitetlər inkişaf etmiş, yüksək təhsil dərəcəsinə sahib mütəxəssislər və təhsil ekspertləri yetişdirir. Bu səbəbdən ali təhsil müəssisələri gələcəkdə yüksək yaradıcılıq potensialı və üstün təhsil biliklərinə yiyələnənməyə imkan yaradan innovativ müəssisələr olacaqdır. Bu zaman innovasiya bütün dünyada yeni standartlar əsasında formalaşaraq yaradıcı və dağıdıcı xarakterə sahib olacaqdır. Rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın qurulmasına öz müsbət təsirini göstərəcək olan universitet təhsili sosial fayda yaradaraq cəmiyyət tərəfindən inkişaf etdiriləcəkdir. İnnovasiyalara əsaslanaraq iqtisadi inkişafa və keyfiyyətdə yüksəlməyə nail olmaq üçün maliyyə cəhətdən dayanıqlılıq möhkəmləndirilməlidir. Ölkədə tərəqqi elmin, təhsilin inkişafına bağlı olduğundan intellektual potensial gücləndirilməlidir. Bu sahədə dünya ölkələrinin təcrübəsi mühüm olduğundan həmin ölkələrin təcrübəsindən yararlanmaq lazımdır. Elm sərmayələri çox səmərə verir, ona görə ki yaradılan hər yenilik, hər kəşf öz əksini təcrübədə taparaq, sənayedə işlədilərək, əlavə dəyər, iş yeri, yeni məhsul, fərqli texnologiyalar yaradır. İnnovasiya inkişafın bütün mərhələlərində yeni texnologiyaların yaradılması, ötürülməsi və inkişafıyla yanaşı, sosial, ekoloji və iqtisadi problemlərin həllində istifadə olunur.

Qloballaşma şəraitində iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində əhəmiyyətli rola malik universitetlərdə tədqiqat, innovasiya aktual məsələlərə çevrilmişdir. İndi universitetlər müasir araşdırma və innovasiyaya təsir baxımından artan tələbi əsas götürməklə keyfiyyət təminatı ilə yanaşı innovasiya, sahibkarlıq və tədqiqat üzrə əhəmiyyətli nailiyyətlər qazanmaq üçün mübarizə aparırlar. Qeyri-neft sektorunun inkişafını və iqtisadiyyatın diversifikasiyasını təmin etmək üçün tədqiqat, sahibkarlıq və araşdırma üzrə fəaliyyətlərin genişləndirilməsi tələb olunur.

İnnovasiya və yaradıcılığın stimullaşdırılması zamanı əqli mülkiyyətin səmərəli inkişaf prosesi baş verəcəkdir. Bu zaman əqli mülkiyyət sahibinin hüquqi obyektə ixtiralar, sənaye numunələri, faydalı modellər, əsərlər, əmtəə nişanları və s. ola bilər. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və idarə edilməsi mülkiyyətçinin innovasiya potensialı və yaradıcılığını bazar dəyəri və rəqabət qabiliyyətinə çevirməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İxtiranın qorunması mülkiyyət hüququnun oynaya biləcəyi rollardan yalnız biridir. Qabaqcıl işçi qüvvəsi olan və rəqabət şəraitində innovasiya yaradan hüquqlara malik intellektual mülkiyyətçi maliyyə imkanlarından və bazar şərtlərindən asılıdır. Səmərəli əqli mülkiyyət sistemləri maliyyə əldə etməyə, innovativ biznesə yardım etməyə və texnologiya bazarlarının inkişafına təsir göstərə bilər.

Finlandiya və ABŞ-da universitetlərdə aparılan araşdırmaların maliyyələşdirilməsi nəticəsində yaradılan yeni xidmət və məhsul iqtisadiyyatın qat-qat artıq tövfe verdiyi məlum olmuşdur. Universitetlərdə baş verən bu proseslər şirkətlər, ölkələr arasında genişlənərək, tədqiqatları ticariləşdirmişdir. İnnovasiya sistemlərində universitetlər təlim, təhsil, məlumatların yaradılması, saxlanması, ötürülməsi, yayılması və yeni cihazların inkişafı daxil olmaqla böyük rol oynayır. Universitetlər sənaye müəssisələrinə konsaltinq xidmətləri göstərməklə də elmi intensiv məhsullar bazarına daxil olaraq yüksək texnologiyaya əsaslanan innovativ inkişafı təmin edə bilərlər.

İnnovativ universitet formalaşdırılmasında aşağıdakı aspektlər mövcuddur:

- Təhsil müəssisəsində innovativ kompleksin varlığı;
- Əmək bazarında, eləcə də, innovasiya texnologiyalarında universitetin mövqe tutması.

3 komponent əsasında innovativ universitet formalaşır:

- Təhsil;
- İnnovasiya;
- Tədqiqat.

Yuxarıda sadaladığımız komponentlərin əhəmiyyətli əlaqələndirilməsi nəticəsində innovasiyalara əsaslanan kadrların hazırlanması, bilik iqtisadiyyatı, innovativ cəmiyyət yaranması mühiti formalaşdırıla bilər. Belə ideyaların tələbələr arasında yayılmasına ehtiyac duyulur.

İnnovasiyanın bir növü olan açıq innovasiya bilikərin kommersiya məqsədilə xaricə satılması və texnologiyayı inkişaf etdirmək üçün xarici yollardan istifadə edən prosesdir. Açıq innovasiya bir çox sahələrdə istifadə edilir. Bu sahələrə elektronika, proqram, dərman, telekommunikasiya və biotexnologiyayı misal göstərmək olar. Yalnız böyük şirkətlər deyil kiçik müəssisələr də intellektual mülkiyyətini bazarda rəqabət üstünlüyü kimi strateji olaraq satışa çıxara bilərlər. Eyni sektorda olan firmalar arasında, universitet və ictimai tədqiqat təşkilatları arasında əməkdaşlıq genişləndikcə tələbə və kadrların açıq innovasiya ilə sıx bağlılığı yaranır. İşgüzar və intellektual mülkiyyətin birgə səmərəli idarəedilməsi firmalara effektiv açıq innovasiya strategiyalarının inkişafına təkan verəcəkdir.

Təhsilin keyfiyyətini və qeyri-neft sektorunda innovasiyaları xarakterizə edən bəzi göstəricilər haqqında məlumatlar əks edilmişdir.

Cədvəl 3.(3)

| İl   | Məqalə sayı | Patent | Profes-sor-müəllim heyətinin sayı (əsas heyət) - cəmi | Elmlər doktoru | Fəlsəfə doktoru | Prof. | Dos. | Ali təhsil müəssisələrində professor-müəllim heyətinin tərkibində qadınların sayı | Cəmi faktiki qəbul |
|------|-------------|--------|-------------------------------------------------------|----------------|-----------------|-------|------|-----------------------------------------------------------------------------------|--------------------|
| t    | ms          | patent | pmhs                                                  | ed             | fd              | prof  | dos  | pmhqs                                                                             | cfq                |
| 2000 |             |        | 12484                                                 | 1170           | 5954            | 1402  | 4416 | 5033                                                                              |                    |
| 2001 |             | 10     |                                                       |                |                 |       |      |                                                                                   |                    |
| 2002 |             | 7      |                                                       |                |                 |       |      |                                                                                   |                    |
| 2003 | 266,1       | 18     |                                                       |                |                 |       |      |                                                                                   |                    |
| 2004 | 350,5       | 7      |                                                       |                |                 |       |      |                                                                                   |                    |
| 2005 | 351         | 6      |                                                       |                |                 |       |      |                                                                                   |                    |
| 2006 | 288,4       | 13     |                                                       |                |                 |       |      |                                                                                   |                    |

|      |       |    |       |      |      |      |      |      |       |
|------|-------|----|-------|------|------|------|------|------|-------|
| 2007 | 417,9 | 8  | 13738 | 1268 | 6241 | 1352 | 4063 | 6505 |       |
| 2008 | 475   | 7  | 14823 | 1297 | 6533 | 1326 | 4394 | 6856 |       |
| 2009 | 616,2 | 17 | 14933 | 1240 | 6427 | 1288 | 4465 | 6988 |       |
| 2010 | 605,3 | 17 | 14919 | 1243 | 5695 | 1267 | 4280 | 6886 |       |
| 2011 | 645,9 | 12 | 14650 | 1243 | 5869 | 1331 | 4170 | 7083 |       |
| 2012 | 684   |    | 15069 | 1356 | 6035 | 1361 | 4292 | 7388 |       |
| 2013 | 481,1 |    | 15222 | 1201 | 6238 | 1212 | 4390 | 7187 | 33808 |
| 2014 | 399,6 |    | 15023 | 1166 | 5828 | 1200 | 4130 | 7333 | 33707 |
| 2015 | 420,9 |    | 14550 | 1229 | 5957 | 1161 | 3692 | 7567 | 31699 |
| 2016 | 480,3 |    | 14500 | 1162 | 5694 | 1104 | 3645 | 7530 | 33572 |

Mənbə: [www.worldbank.org](http://www.worldbank.org), ARDSK və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin məlumatları

Verilmiş göstəricilərə əsasən cəmi faktiki qəbulun məqalənin sayına təsirini xarakterizə etmək üçün ekonometrik model qurulmuşdur:

$$\text{LOG}(\text{MS}) = 0.585587057447 * \text{LOG}(\text{CFQ}) \quad (2)$$

Cədvəl 3(4)

Ekonometrik modelin statistik xarakteristikaları

|                                            |             |                       |             |           |
|--------------------------------------------|-------------|-----------------------|-------------|-----------|
| Dependent Variable: LOG(MS)                |             |                       |             |           |
| Method: Least Squares                      |             |                       |             |           |
| Date: 04/24/18 Time: 19:46                 |             |                       |             |           |
| Sample (adjusted): 2013 2016               |             |                       |             |           |
| Included observations: 4 after adjustments |             |                       |             |           |
|                                            |             |                       |             |           |
| Variable                                   | Coefficient | Std. Error            | t-Statistic | Prob.     |
|                                            |             |                       |             |           |
| LOG(CFQ)                                   | 0.585587    | 0.004277              | 136.9277    | 0.0000    |
|                                            |             |                       |             |           |
| R-squared                                  | 0.104929    | Mean dependent var    |             | 6.095836  |
| Adjusted R-squared                         | 0.104929    | S.D. dependent var    |             | 0.094113  |
| S.E. of regression                         | 0.089038    | Akaike info criterion |             | -1.787185 |
| Sum squared resid                          | 0.023783    | Schwarz criterion     |             | -1.940612 |
| Log likelihood                             | 4.574371    | Hannan-Quinn criter.  |             | -2.123868 |
| Durbin-Watson stat                         | 2.153291    |                       |             |           |

Mənbə: Müəllifin hesablamaları.

Modeldən çıxan nəticələr aşağıdakı kimidir:

- 1) Cəmi faktiki qəbulun məqalə sayına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsini şərh edərkən modeldən çıxan nəticəyə əsasən onu da deyə bilərik ki, Cəmi faktiki qəbulun 1% artması məqalə sayını 0,58% artır.
- 2) Determinasiya əmsalı isə 0,104929-ə ( $R^2 = 0,104929$ ) göstərir ki, ali məktəblərə cəmi faktiki qəbulun illər üzrə dəyişməsi məqalə sayının dəyişməsini 10.4% -ni izah edə bilər. Qalan 89.6% isə modeldə nəzərə alınmayan amillər hesabındadır. Darbin – Vatson statistikasına təxminən 2,15 olması, başqa sözlə 2-yə yaxın olması arzu olunandır, yəni qalıqların avtokorelyası yoxdur. Bu mühüm şərtlərdən olan Qauss Markov şərtinin ödənilməsi deməkdir. Modelin cədvəl 3.(4)-də verilmiş əsas statistik xarakteristikaları və müvafiq testlər göstərir ki, (2) modeli adekvatdır.

Ali təhsil müəssisələri öz marka prestijlərini qoruyub saxlamaq üçün real olmayan rəqabətdədirlər. Ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin ən perspektivli yolları olaraq ali məktəblərə qəbul sayının artırılması, regionlarda ali məktəblərin sayının artırılması, elm və iqtisadiyyatın real sektorun tələblərinə yaxınlaşması, təhsil və real sektor sahəsində rəqabətin gücləndirilməsi hədəflənməlidir.

Innovasiya və bilik iqtisadiyyatına keçid indi inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bütün ölkələrin ən vacib prioritet məsələlərindən biri adlandırıla bilər, çünki dünya miqyasında əsas rəqabət qabiliyyətli amillər bilik və yenilikləri qəbul etmək bacarığı və imkanlarıdır. İqtisadiyyatın tələbatlarını və beynəlxalq ictimai nailiyyətləri dəstəkləmək üçün elm və texnologiya qəbulu bacarığının həyata keçirilməsini təmin edəcək bu amil ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişafına, innovasiya səviyyəsinin artırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərəcək elm və təhsilin inteqrasiyasına təkan verəcəkdir.

Təhsilə geniş imkanlar yaradılması, texnologiya və elm potensialının yüksəldilməsi nəticəsində innovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafı sürətlənəcəkdir.

Keçmiş Sovet dövlətlərindən olan Moldova, Gürcüstan, Ukrayna və Belarusiyada ali təhsil müəssisələrinin sayına baxdığımızda və Azərbaycanın ali

təhsil müəssisələrinin sayı ilə müqayisə etdikdə əhalinin hər min nəfərinə görə ən az universitet sayı Azərbaycandır. Belə ki 4 milyona yaxın əhalisi olan Gürcüstanda 55 ali təhsil müəssisəsi, 42 milyondan çox əhalisi olan Ukraynada 657, təxminən 4 milyon əhalisi olan Moldovada 29 və 9,5 milyon əhalisi Moldovada 51 ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın əhalisi 10 milyona yaxındır və respublika ərazisində 50 universitet fəaliyyət göstərir, deməli bu sayın artımına ehtiyac vardır.

### **3.2. Təhsil keyfiyyət göstəricilərinin qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərin artımına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi**

Təhsilin səviyyəsinin xarakteri dinamik olduğundan, dünya, dövlət, region inkişaf etdikcə təkmilləşir. Təhsil ictimaiyyətin müasir halını təsvir edən amildir. İqtisadi, ictimai sistem dəyişdikcə, ideoloji şərait zəifləyir, cəmiyyətdə yeni əlaqələr yaranır. Vaxt keçdikcə təhsildə məzmun, standart və forma dəyişiklikləri olmuş, bu da keyfiyyətə təsirsiz ötürmüşdü. Ali təhsildə keyfiyyət həmişə vacib amildir. Əvvəllər ixtisaslı kadrların, potensiallı işçilərin, mütəxəssislərin yetişdirilməsi əsas sayılırdısa, indi paralel olaraq Avropaya inteqrasiya da gündəmdədir. Avropaya uyğunlaşdıqca onun şərtlərinin qəbulu ilə təhsilin mükəmməlləşdirilməsi yolunda tədbirlər planlanır. Ölkəmizin prosesin sonunda dünya üzrə rəqabətədavamlılığını təmin edərək sayılıb-seçilən təhsil sistemlərindən olması niyyətindədir ki, burada yeni keyfiyyət və inkişaf hədəflənir. Biliyin mənimsənilməsi, səmərəliləşdirilməsi, innovasiyaların tətbiqi diqqətdə saxlanılan vacib məsələlərdəndir.

Təhsil sahəsində bütün dünyada aşağıdakı meyillər yaranmışdır:

- Cəmiyyətin inkişaf sürəti artmış, hər cəhətdən insanların seçimləri genişlənmişdir;
- İnformasiya cəmiyyəti formalaşmış, əlaqə, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, dözümlülüyün vacibliyi əhəmiyyətini artırmışdır;
- Müasir təfəkkürün, ideyaların formalaşması yeni nəsildən tələbat halına gəlmiş, ancaq beynəlxalq səviyyədə həllini tapacaq global problemlər artmışdır.

Təhsildə problemlərin araşdırılması, müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması onun keyfiyyətinin təmin olunması nöqtəy-nəzərdən vacib olduğu üçün real şəraiti qiymətləndirməkdən və inkişafı sürətləndirmək üçün konkret vəzifələr qoyulmalıdır. Təhsildə nailiyyətlərə baxmayaraq, ali təhsil sistemimiz tam qaneedici, arzuolunan səviyyəyə çatmamışdır və bəzi çatışmazlıqlar da mövcuddur:

- Tədris resurslarının geriliyi;
- Müəllim heyətinin tələblərə uyğunsuzluğu;
- Rəqabət mühitinin ali təhsildə ləng formalaşması;
- Dünya təcrübəsindən uzaqlıq
- Cəmiyyətdəki dəyişikliklərin, inkişafın təhsilin müasirləşməsinə qeyri-adekvatlığı;
- Təhsil çalışanlarının fəaliyyətlərinə uyğun olmayan əmək ödənişi;
- Tələbin əmək bazarlarındakı təsəvvürünün cəmiyyətdə düzgün dərk edilməməsi və s.

Ali təhsildə keyfiyyəti təmin etmək üçün aşağıdakı tədbirlərdən başlamaq lazımdır:

- Universitetlərə verilən müstəqillik sahəsinin azad rəqabət aparacaq həddə genişləndirilməlidir;
- Neqativ təsirlərin araşdırılmalı və kökündən həll edilməsində tədbirlərin istiqamətinin müəyyənləşdirilməlidir;
- Məsuliyyətli fəaliyyət və ləyaqətli təminat prinsipinin həyata keçirilməsi bu sahədə çalışanlara münasibətlərin düzgün sisteminin formalaşdırılmasına xidmət edəcəkdir. Bu müəllimlərlə birgə tələbələr üçün də stimullaşdırıcı amil olacaqdır;
- Problemlərə milli, dövlətçilik baxımından yanaşma və nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Dünya ölkələrinin ən yaxşı universitetləri cədvəlləri də formalaşarkən keyfiyyət öndə duran məsələlərdən olur. Belə ki bu reyting cədvəllərindən ən məhşuru Dünya Universitet Reytingi QS-dir. QS reytingi hazırlanarkən 4 amilə

baxılır: tədqiqat, tədris metodları, mütəxəssis olaraq məzunların iş fəaliyyəti, beynəlxalq perspektiv. Bu reytingə ABŞ universitetləri başçılıq edir. Başqa təşkilatlar da müxtəlif meyarlara əsaslanaraq reyting cədvəlləri hazırlayırlar. Bu zaman müəllim heyəti, akademik nüfuz, tələbələrin sayı və s. kimi məsələlər nəzərə alınır. Azərbaycan universitetləri bu cür reytinglərində yer almaq və inkişaf etmək üçün üzərlərində daha çox işləməli, keyfiyyəti dünya standartlarına yüksəltməli və ölkəmizi dünyada layiqli təmsil etmədirlər.

Azərbaycanda universitetlərə qəbul imtahanlarında abituriyentlərin biliyi testlə yoxlanılır. Dünyada universitetlərə qəbul şərtləri müxtəlifdir. Bu şərtlər hər ölkənin qanunvericiliyinə görə tənzimlənir. Türkiyədə illərdir bu proses Azərbaycandakı kimi testlə həyata keçirilir. Qonşu Rusiyada mərkəzləşdirilmiş imtahanda test üsulundan istifadə olunur. Xarici vətəndaşlar üçün qəbulun şərtləri dəyişir və dil biliklərinin olması vacib şərtlərdəndir.

Abituriyentlərin universitetlərə qəbul imtahanlarında topladıqları ballar təhsilin keyfiyyətini xarakterizə edən amillərdən biridir. Tədris illəri üzrə abituriyentlərin sayı ali təhsil müəssisələrinə qəbul imtahanında topladıqları ballara görə qruplaşdırılaraq cədvəldə göstərilmişdir. Cədvəl 3.(5) Dövlət İmtahan Mərkəzinin məlumatları əsasında hazırlanmışdır. Son 4 il ərzində 600 baldan yuxarı bal toplayan abituriyentlərin sayına nəzər saldıığımızda 2014/2015-ci tədris ilində 1725, 2015/2016-cı tədris ilində 2094, 2016/2017-ci tədris ilində 2281, 2017/2018-ci tədris ilində 2472 olduğuna görə bu sayın artımla nəticələndiyinin şahidi olmuş oluruq. Həmçinin ölkə vətəndaşları arasında belə yüksək nəticə göstərən tələbələrin, ixtisaslı kadrların, yaxşı inkişaf etdirilmiş insan kapitalının sayının çoxalması həm də ölkəmiz üçün əhəmiyyətlidir. 500 baldan yuxarı nəticə göstərən abituriyentlərin sayına baxdığımızda da sayda ildən-ilə 2014/2015-ci tədris ilində 5564, 2015/2016-cı tədris ilində 6334, 2016/2017-ci tədris ilində 6629, 2017/2018-ci tədris ilində 7098 olduğundan artımın baş verdiyini müşayiət etmiş olarıq. Buradan da görsəndiyi kimi təhsilin keyfiyyətini xarakterizə edən bu amil təhsilin keyfiyyətinin yüksəldiyini göstərir. Keyfiyyət göstəricisinin faizlə ifadəsinə baxdıqda isə 2014/2015-ci tədris

ilində 34,70%, 2015/2016-ci tədris ilində 40,00%, 2016/2017-ci tədris ilində 43,90%, 2017/2018-ci tədris ilində 50,60% olması ali təhsilə artan maraq və tələbatın göstəricisidir.

Cədvəl 3.(5)

Tələbə qəbulu imtahanı zamanı I-IV qrup imtahanları zamanı müsabiqədə iştirak hüququ qazanan abituriyentlərin ballarının paylanması haqqında məlumat

| İxtisas qrupu | 2014/2015-ci tədris ili  |                          |                          |                          |                          |                                  |                           |
|---------------|--------------------------|--------------------------|--------------------------|--------------------------|--------------------------|----------------------------------|---------------------------|
|               | 200-dən çox bal toplayan | 300-dən çox bal toplayan | 400-dən çox bal toplayan | 500-dən çox bal toplayan | 600-dən çox bal toplayan | İmtahanda iştirak edənlərin sayı | Keyfiyyət göstəricisi (%) |
| I             | 9798                     | 5822                     | 3194                     | 1525                     | 487                      | 33972                            | 28,80                     |
| II            | 9186                     | 5610                     | 3187                     | 1510                     | 434                      | 22532                            | 40,70                     |
| III           | 10569                    | 6673                     | 3579                     | 1599                     | 401                      | 24908                            | 42,40                     |
| IV            | 2606                     | 2015                     | 1466                     | 930                      | 403                      | 11229                            | 23,20                     |
| cəmi          | 32159                    | 20120                    | 11426                    | 5564                     | 1725                     | 92641                            | 34,70                     |
| İxtisas qrupu | 2015/2016-cı tədris ili  |                          |                          |                          |                          |                                  |                           |
|               | 200-dən çox bal toplayan | 300-dən çox bal toplayan | 400-dən çox bal toplayan | 500-dən çox bal toplayan | 600-dən çox bal toplayan | İmtahanda iştirak edənlərin sayı | Keyfiyyət göstəricisi (%) |
| I             | 10798                    | 6178                     | 3405                     | 1700                     | 581                      | 33136                            | 32,60                     |
| II            | 9686                     | 5909                     | 3194                     | 1472                     | 422                      | 22668                            | 42,70                     |
| III           | 10068                    | 6966                     | 4200                     | 2182                     | 660                      | 20965                            | 48,00                     |
| IV            | 2646                     | 2040                     | 1485                     | 980                      | 431                      | 6156                             | 43,00                     |
| cəmi          | 33198                    | 21093                    | 12284                    | 6334                     | 2094                     | 82925                            | 40,00                     |
| İxtisas qrupu | 2016/2017-ci tədris ili  |                          |                          |                          |                          |                                  |                           |
|               | 200-dən çox bal toplayan | 300-dən çox bal toplayan | 400-dən çox bal toplayan | 500-dən çox bal toplayan | 600-dən çox bal toplayan | İmtahanda iştirak edənlərin sayı | Keyfiyyət göstəricisi (%) |
| I             | 11496                    | 6507                     | 3469                     | 1686                     | 572                      | 31397                            | 36,60                     |
| II            | 10621                    | 6671                     | 3914                     | 1930                     | 656                      | 22135                            | 48,00                     |
| III           | 9535                     | 6470                     | 3957                     | 1965                     | 607                      | 19673                            | 48,50                     |

|               |                          |                          |                          |                          |                          |                                  |                           |
|---------------|--------------------------|--------------------------|--------------------------|--------------------------|--------------------------|----------------------------------|---------------------------|
| IV            | 2823                     | 2202                     | 1636                     | 1048                     | 446                      | 5340                             | 52,90                     |
| cəmi          | 34475                    | 21850                    | 12976                    | 6629                     | 2281                     | 78545                            | 43,90                     |
| İxtisas qrupu | 2017/2018-ci tədris ili  |                          |                          |                          |                          |                                  |                           |
|               | 200-dən çox bal toplayan | 300-dən çox bal toplayan | 400-dən çox bal toplayan | 500-dən çox bal toplayan | 600-dən çox bal toplayan | İmtahanda iştirak edənlərin sayı | Keyfiyyət göstəricisi (%) |
| I             | 12086                    | 7421                     | 3999                     | 1980                     | 686                      | 28007                            | 43,20                     |
| II            | 10439                    | 6423                     | 3545                     | 1710                     | 489                      | 19858                            | 52,60                     |
| III           | 10181                    | 7012                     | 4196                     | 2179                     | 741                      | 18099                            | 56,30                     |
| IV            | 3084                     | 2442                     | 1831                     | 1229                     | 556                      | 4833                             | 63,80                     |
| cəmi          | 35790                    | 23298                    | 13571                    | 7098                     | 2472                     | 70797                            | 50,60                     |

Mənbə: Dövlət İmtahan Mərkəzinin məlumatları.

Təhsil sahəsində keyfiyyətin qaldırılması üçün bu sahədə şəffallığın təmin olunması, korrupsiyanın, rüşvətin qarşısının alınması kimi məsələlərin həlli vacibdir. Bu sahədə tələbələrin köçürülməsi sisteminin elektronlaşdırılması, pedaqoji ixtisaslarını bitirən kadrların işə qəbulunun elektronlaşdırılması, işə qəbulun imtahanla keçirilməsi, xarici diplomların nostrifikasiyasının elektronlaşdırılması və s. atılan müsbət addımlardandır. Bu sistemlərin elektronlaşdırılması şəffallığı təmin etməklə yanaşı korrupsiya halları ilə mübarizə apararaq keyfiyyətin qaldırılmasını təmin edəcəkdir.

Qeyri-neft sektoru aşağıdakı 6 sahədən ibarətdir:

1. Kənd təsərrüfatı;
2. Tikinti;
3. Nəqliyyat;
4. Rabitə və telekommunikasiya;
5. Qeyri-neft sənayesi;
6. Ticarət və sosial xidmətlər.

Azərbaycanda 2017-ci ilə nəzər saldıgımızda ixrac potensialının bütövlükdə 19 faiz yüksəldiyinin, qeyri-neft sektorunda isə bu artımın 24 faizə çatdığının şahidi oluruq. Son 10 il ərzində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində o cümlədən qeyri-neft

sektorunda yeni iş yerlərinin, müəssisələrin yaradılması, regionların iqtisadi inkişafındakı fərqlərin azaldılması və aradan qaldırılması, iqtisadi infrastrukturun möhkəmləndirilməsi məqsədilə dövlətimizin həyata keçirdiyi tədbirlər ölkəmizin imicinin dünya miqyasında yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir. Prezidentin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən konsepsiyalar, dövlət proqramları, strategiya xarakteri daşıyan sənədlər Azərbaycanın ictimai həyatında, eləcə də, bütün iqtisadi sahələrin inkişafında vacib əhəmiyyətə sahibdir. Bu sektorda inkişafı sürətləndirmək, yoxsulluğu azaltmaq, məşğulluğu artırmaq, investisiya üçün əlverişli mühit yaratmaq, sahibkarlar üçün münbit şəraitin təmin olunması və s. məqsədilə qeyri-neft sənayesinin inkişafına təkan verilir.

Qeyri-neft sektorunda istehsalın artım sürəti xarici tələbatın tərəddüdlərindən vacib şəkildə asılı olmur. Belə ki, istehsalda artımın dinamikası adı çəkilən sektora qoyulan investisiyalardan, ölkədə baş vermiş institutsional və struktur dəyişikliklərdən, daxildəki tələbin dəyişməsindən asılı olur. Zəif xarici tələb səbəbindən bu sektora cəlb olunan xarici investisiyanın miqdarı çox az olur. Bundan əlavə qeyri-neft sektorunda idxalı azaldaraq ixracı artırmaq mühüm şərtlərdəndir. İdxal olunan məhsullar arasında əsasən maşınlar, elektrotexniki avadanlıqlar, mexanizmlər və müxtəlif növ nəqliyyat vasitələri daha çox yer alır.

“Strateji Yol Xəritəsi”ndə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, bu sahədə ixracın artırılması, məşğulluq səviyyəsinin qaldırılması, biznes üçün əlverişli şəraitin yaradılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin yüksəldilməsi kimi məsələlər hədəflənir. Digər hədəflənən məsələlərdən biri isə kiçik və orta sahibkarlığın Azərbaycanın qeyri-neft ixracatında payının 10 faizə çatdırılmasıdır. Uzunmüddətli dövr üçün Azərbaycanın əlverişli rəqabət şəraitinə sahib olan, dövlət-özəl əməkdaşlığının yeni mərhələsinə addım atmış, yüksəkixtisaslı mütəxəssis potensialı və hər an inkişaf etməkdə olan qeyri-neft sektoruna malik bir dövlətə çevrilməsi hədəflənir. Qeyri-neft sektoruna investisiya cəlbi üçün daha əlverişli mühitin yaradılacağı isə yol xəritəsinin nəticələrində öz əksini tapır.

Qeyri-neft sektorunun vacib sahələrindən olan kənd təsərrüfatı bəşəriyyətin ən mühüm problemlərindən olan əhalinin ərzaqla təmin edilməsi ilə məşğul olmaqla yanaşı, ərzaq məhsullarının təhlükəsizlik aspektlərini də özündə əks etdirir. Ərzaq təhlükəsizliyi o halda təmin olunmuş olur ki, ərzaq idxalı dayandırılarsa, ölkədə həmin vaxt ərzaq qıtlığı yaranmasın. Ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafını sürətləndirmək, aqrar sahədə çalışan sahibkarlara dəstək vermək üçün, əkinçilik və heyvandarlığı inkişaf etdirmək üçün dövlət sahibkarlara müxtəlif güzəştli kreditlər, subsidiyalar ayırmışdır.

Qeyri-neft sektorunun vacib xidmətlərindən sayılan turizm sahəsi ildən-ilə inkişaf etməkdədir. Xarici turistlərin Azərbaycana cəlb olunması nəticəsində ölkəmizin gəlirləri artmışdır. Bir çox beynəlxalq tədbirlərə, idman yarışlarına ev sahibliyi edən Azərbaycan bu yolla dünyada olan nüfuzunu möhkəmləndirməklə yanaşı, ölkəmizin dünyada tanınmasına və turizm sahəsinin də inkişafına nail olmuşdur. Bakıda, o cümlədən regionlarda müasir standartlara cavab verən turizm obyektləri turistlərin öhdəçiliyinə verilmişdir. Hətta dünya standartlarına cavab verən otellər də fəaliyyət göstərməyə başlamışlar. Son zamanlar Azərbaycan ərəb ölkələrindən olan turistlərin diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Bu siyahıya Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan kimi ölkələri də əlavə etmək olar. Qeyri-neft sektorunun bu sahəsi üzrə Azərbaycanın zəngin potensialını nəzərə alaraq, gələcəkdə də ölkəmizin bu sahədən böyük gəlirlər əldə edəcəyinə ümid edirik.

İqtisadi inkişafda dövlətlər arasında müasibətlərin tənzimlənməsində nəqliyyat sahəsi əhəmiyyətli rola malikdir. Bu sektor sosial infrastruktur və istehsalın bir hissəsi olmaqla paralel, o həm də əhalinin nəqliyyat tələbatlarının qarşılanmasında, yüklərin tez bir zamanda və təhlükəsiz daşınmasında, iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında və s. vacib amillərdən biridir. Bu sektora böyük həcmli investisiyalar ayrılması körpü tikilişlərinə, yol çəkilişlərinə, yenidənqurma işlərinə, strateji layihələrin fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Rabitə sahəsinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir ki, bu sahəyə daxili və xarici investisiyalar cəlb olunur, həmçinin telekommunikasiya sahəsində də artım baş

verərək qeyri-neft sektorunun inkişafına vacib təsir göstərmişdir. Azərbaycanın öz peykinin orbitə buraxılması bu sahədə inkişafı daha da sürətləndirmişdir. İKT sektoru həm sosial, həm də iqtisadi təsirlərə malik olmaqla, səhiyyə, ekologiya, təhsil və yoxsulluqla bağlı problemlərin həllində vacib vasitə sayılır. Demək olar ki, iqtisadiyyatın bütün fəaliyyət sahələrində İKT-nin nailiyyətlərindən istifadə edilir.

Tikinti sahəsinin inkişafını sürətləndirmək məqsədilə güzəştli və sərfəli kreditlərin hesabına ölkədə böyük emal, istehsal və infrastruktur müəssisələri tikilmiş və istifadəyə verilmişdir.

İqtisadiyyatın neftdən asılılığını azaltmaq, büdcə gəlirləri formalaşdırılarkən neft gəlirlərinin payının aşağı salınması üçün iqtisadi fəaliyyət sahələrinin genişləndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikasının sürətləndirilməsi nəticəsində baş verə bilər. Azərbaycan neftdən əldə etdiyi gəlirlərini təhsilə, elmə, qeyri-neft sektoruna, innovasiyalara yatırmaqla iqtisadi inkişafın tempinə təsir göstərməli, insan kapitalını inkişaf etdirməlidir. Azərbaycanda region ölkələri ilə nisbətə ali təhsillilərin sayının az olması mühüm inzibati vərdişlərin kifayət qədər olmaması ilə bağlıdır.

Aşağıdakı cədvəldə ali təhsilin keyfiyyət göstəricilərindən olan professor-müəllim heyətinin sayı və qeyri-neft sektorunda ÜDM istehsalının həcmi göstərilmişdir. Verilənlərə əsasən təhsil keyfiyyət göstəricisinin qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin artımına təsiri ekonometrik qiymətləndirilərək təhlil ediləcəkdir.

Cəvəl 3(6)

| Tədris illəri | Qeyri-neft sektorunda<br>ümumi daxili məhsul<br>istehsalı (milyon manatla) | Professor-<br>müəllim<br>heyətinin sayı |
|---------------|----------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------|
| t             | qn_udm                                                                     | pmhs                                    |
| 2000          | 1 371,0                                                                    | 12484                                   |
| 2001          | 1 668,2                                                                    |                                         |
| 2002          | 1 882,3                                                                    |                                         |

|      |          |       |
|------|----------|-------|
| 2003 | 2 149,1  |       |
| 2004 | 2 672,0  |       |
| 2005 | 5 520,9  |       |
| 2006 | 10 091,8 |       |
| 2007 | 15 914,2 | 13738 |
| 2008 | 22 251,3 | 14823 |
| 2009 | 16 065,5 | 14933 |
| 2010 | 20 409,5 | 14919 |
| 2011 | 25 829,9 | 14650 |
| 2012 | 24 487,3 | 15069 |
| 2013 | 23 778,1 | 15222 |
| 2014 | 21 405,2 | 15023 |
| 2015 | 15 382,2 | 14550 |
| 2016 | 19 648,9 | 14500 |

Mənbə: ARDSK

Qurulmuş ekonometrik model aşağıdakı kimidir:

$$\text{LOG(QN\_UDM)} = -112.181208653 + 12.7158998643 \cdot \text{LOG(PMHS)} + [\text{AR}(2) = -0.849972035097, \text{UNCOND}] \quad (3)$$

Cədvəl 3.(7)

Ekonometrik modelin statistik xarakteristikaları

|                                                                  |             |                       |             |          |
|------------------------------------------------------------------|-------------|-----------------------|-------------|----------|
| Dependent Variable: LOG(QN_UDM)                                  |             |                       |             |          |
| Method: ARMA Maximum Likelihood (OPG - BHHH)                     |             |                       |             |          |
| Date: 04/24/18 Time: 19:23                                       |             |                       |             |          |
| Sample: 2000 2016                                                |             |                       |             |          |
| Included observations: 11                                        |             |                       |             |          |
| Convergence achieved after 22 iterations                         |             |                       |             |          |
| Coefficient covariance computed using outer product of gradients |             |                       |             |          |
| Variable                                                         | Coefficient | Std. Error            | t-Statistic | Prob.    |
| C                                                                | -112.1812   | 11.91740              | -9.413227   | 0.0000   |
| LOG(PMHS)                                                        | 12.71590    | 1.242538              | 10.23381    | 0.0000   |
| AR(2)                                                            | -0.849972   | 0.123985              | -6.855422   | 0.0002   |
| SIGMASQ                                                          | 0.041362    | 0.032130              | 1.287334    | 0.2389   |
| R-squared                                                        | 0.934056    | Mean dependent var    |             | 9.668769 |
| Adjusted R-squared                                               | 0.905794    | S.D. dependent var    |             | 0.830638 |
| S.E. of regression                                               | 0.254947    | Akaike info criterion |             | 0.700427 |
| Sum squared resid                                                | 0.454986    | Schwarz criterion     |             | 0.845116 |
| Log likelihood                                                   | 0.147652    | Hannan-Quinn criter.  |             | 0.609221 |
| F-statistic                                                      | 33.05025    | Durbin-Watson stat    |             | 1.009456 |
| Prob(F-statistic)                                                | 0.000167    |                       |             |          |
| Inverted AR Roots                                                | -.00+.92i   | -.00-.92i             |             |          |

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Modelin nəticələri aşağıdakı kimidir:

- 1) Professor-müəllim heyətinin sayının artmasının qeyri-neft sektorunun ÜDM-nə təsirini ekonometrik qiymətləndirərkən onu da deyə bilərik ki, professor-müəllim heyətinin sayının 1% artması qeyri-neft sektorunun ÜDM-ni 12,7% atırır;
- 2) Determinasiya əmsalı isə 0.934056-ə ( $R^2 = 0.934056$ ) göstərir ki, professor-müəllim heyətinin illər üzrə dəyişməsi qeyri-neft sektorunun ÜDM-nin dəyişməsini 93,4% -ni izah edə bilər. Qalan 0,6% isə modeldə nəzərə alınmayan amillər hesabınadır. Darbin – Vatson statistikasısı təxminən 1 olması arzu olunandır, yəni avtokorelyası yoxdur. Bu mühüm şərtlərdən olan Qauss Markov şərtinin ödənilməsi deməkdir. Modelin cədvəl 3.(7)-də verilmiş əsas statistik xarakteristikaları və müvafiq testlər göstərir ki, (3) modeli adekvatdır.

Universitetlərin keyfiyyətindən və onun yüksəldilməsindən danışarkən bu sahədə olan problemlərin aradan qaldırılması təkcə dövlətin deyil, həm də vətəndaşların fəal iştirakından və cəmiyyətin dəstəyindən çox asılıdır. Təhsilin keyfiyyətinin qaldırılması üçün bütün ölkə səviyyəsində səylərin bərqərar olmasına ehtiyac vardır. Bu prosesdə müəllimlər və tələbələr maraqlı olmalı, fəallıq göstərərək, yaxından iştirak etməlidirlər.

## NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işində tədqiqat aparılan təhsil sahəsinin bir çox aspektləri təhlil edilərək aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

- Xərclər-Buraxılış modeli vasitəsilə təhsilin iqtisadiyyatın fəaliyyət sahələrinə, o cümlədən, qeyri-neft sektoruna təsiri qiymətləndirilmiş və nəticələrindən də görüldüyü kimi təhsil sahəsinə qoyulan investisiya həm təhsil sahəsinin özündə, həm də iqtisadiyyatın digər fəaliyyət sahələrində əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə nəticələnmişdir, Bundan əlavə bu təsir qeyri-neft sektorunun ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində ümumi buraxılışın, əlavə dəyərin, kapital yığımının (fondyığımının), dövlət büdcəsinə məhsula vergilərin, dövlət büdcəsinə istehsala vergilərin, dövlət büdcəsinə cəmi vergi daxilolmalarının artması ilə nəticələnmişdir;
- Təhsil xərclərinin artırılmasının ölkədə və onun müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növlərində istehlak qiymətləri indeksinə (inflyasiyaya) təsirini Xərc-buraxılış modeli vasitəsilə qiymətləndirərkən, inflyasiyanın ən çox təhsil sahəsinə təsir etməsi və beləliklə qeyri-neft sektorunun bütün fəaliyyət sahələrində istehlak qiymətləri indeksinin müəyyən qədər artım ilə nəticələndiyini görmüş olarıq;
- Qurulmuş ekonometrik model vasitəsilə təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirmə zamanı ali təhsil müəssisəsini faktiki bitirənlərin sayının artım sürətinin orta məktəbi bitirənlərin sayının artım sürətindən geri qalması ilə nəticələndiyi məlum olmuşdur;
- Təhsilin keyfiyyət və qeyri-neft sektorunda innovasiyaların qarşılıqlı əlaqələrini müəyyən etmək üçün qurulmuş ekonometrik modelə görə ali təhsil müəssisələrinə faktiki qəbulun artması elmi məqalələrin sayının artmasına müsbət təsir göstərir.
- Professor-müəllim heyətinin qeyri-neft sektorunda ÜDM-in artımına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi nəticəsində professor-müəllim heyətinin

sayının 1% artması qeyri-neft sektorunun ÜDM-ni 12,7% artırdığı məlum olmuşdur.

Təhsildə keyfiyyəti təmin etmək üçün aşağıdakı nəşələlərin həlli vacibdir:

- Regionlarda fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinin sayını artırmaqla təhsilin keyfiyyətini həm də təhsilin keyfiyyət göstəricisi kimi xarakterizə olunan tələbə sayını artırmaq mühüm şərtlərdəndir. Ali təhsil almağa qabiliyyət olan, lakin təhsil haqqı, yaşayış tələbatlarını ödəmək üçün maddi çətinliklər səbəbindən ali təhsildən yayınanlar üçün regionlarda ali təhsil müəssisələrinin olması bu baxımdan müsbət addım olardı.
- Regionlarda universitetlərlə yanaşı, ölkə üzrə tələbə qəbulu proqnozu yerlərinin və dövlət sifarişli təhsil yerlərinin artırılması təhsilin keyfiyyəti baxımından əlverişli olacaqdır.
- Təhsilə olan sərmayələri artırmaq, təhsilə qoyulan əlavə hər investisiya isə əlavə dəyər yaradaraq, iş yerlərinin sayını çoxaldacaq, iqtisadi artımı sürətləndirəcəkdir.
- Təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyin vacib yollarından biri professor-müəllim heyətinin təkmilləşdirilməsi və motivasiya üçün onların əmək haqqının qaldırılmasıdır.
- İKT-dən geniş istifadənin, internet-şəbəkə resurslarına çıxışın dünyaya inteqrasiya baxımından vacib olduğunu nəzərə alaraq universitetlərin yeni texnologiyalar və avadanlıqlarla təmin olunması ilə yanaşı, maddi-texniki baza da möhkəmləndirilməlidir.
- Bundan başqa əmək bazarının tələblərinə uyğun mütəxəssislərin hazırlanması, onlara bacarıq, bilik və vərdişlərin aşılması baxımından vacib olduğundan tədris ləvazimat və materiallarının keyfiyyəti, həmçinin məzmunu müasir və avropa təhsilinin standartlarına uyğun olmalıdır;
- Müasir innovasiyalardan yararlanaraq universitetlər arasında rəqabət mühiti yaratmaq vacibdir.

- Azərbaycanın təhsilini dünyada tanıtmmaq üçün universitetlərimizə əcnəbi tələbələrini cəlb etmək, onlarda təhsilimizə maraq yaratmaq üçün keyfiyyətin qaldırılması mütləqdir;
- Elmi araşdırma və tədqiqatı genişləndirmək və müxtəlif layihələrin qrantlarını qazanmaq üçün səy və məqsədlərə nail olmaq hədəflər olmalıdır.
- Qabaqcıl ölkələrin təcrübə imkanlarından istifadə edərək keyfiyyətdə yüksəlişə nail olmaq mühüm şərtlərdəndir;

## İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. BMT-nin İnkişaf Proqramı, [www.az.undp.org](http://www.az.undp.org)
2. 24 oktyabr 2013-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”;
3. 6 dekabr 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə strateji yol xəritəsi”;
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 16 aprel tarixli 2090 sayılı Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət proqramı”;
5. Dünya iqtisadi Forumunun İnsan Kapitalı İndeksi Hesabatı, 2016;
6. BMT-nin inkişaf proqramı, Bakı, 1999;
7. Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 29 dekabr 2012-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası;
8. Y.Həsənlı, Azərbaycan İqtisadiyyatının sahələrarası əlaqələrinin modelləşdirilməsi, ELM, Bakı, 2012;
9. UNESCO. EFA Global Monitoring Report, 2005;
10. İqtisadi inkişafda universitet təhsilinin artan rolu. İ.e.d., prof. Ə.C. Muradov. UNEC Elmi Xəbərləri, İl 5, Cild 5, aprel-iyun, 2017, səh. 5-16;
11. İqtisadiyyatın təşkili, əsas sualları və təhsil. İ.e.d., prof. Y.Həsənlı. UNEC Elmi Xəbərləri, İl 5, Cild 5, aprel-iyun, 2017, səh. 17-24;
12. V.Qasımlı, İqtisadi modernizasiya, Bakı, 2014;
13. Роль качества образования в экономическом росте (часть 1). Вессман Л., Ханушек Э. Ийул, 2007;
14. Роль качества образования в экономическом росте (часть 2). Вессман Л., Ханушек Э, 2007;

15. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin saytı (ARDSK) [www.stat.gov.az](http://www.stat.gov.az);
16. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi, Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası [www.e-qanun.az](http://www.e-qanun.az);
17. Orucov H., Həsənlı Y., Vəliyev V. “Xetti cəbr və iqtisadi modeller”, Qafqaz Universiteti nəşriyyatı, Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, 2009;
18. D.Asteriou, S.G.Hall “Applied Econometrics”, Third edition, 2016;
19. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin rəsmi internet səhifəsi [www.edu.gov.az](http://www.edu.gov.az);
20. Atakişiyev M.C., Süleymanov Q.S “İnnovasiya menecmenti”, Bakı, 2004;
21. Həsənlı Y. Ekonometrikaya giriş. Bakı. 2008;
22. Higher education policy. The quarterly journal of the international Association of Universities. Volume 28, Nuber 2, June 2015;
23. Dünya bankının rəsmi internet səhifəsi, [www.worldbank.org](http://www.worldbank.org);
24. Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı haqqında hesabat, 1995;
25. Ramiz Hübətov, İnnovasiyalar menecmenti, Bakı, 2012.

## РЕЗЮМЕ

Результаты исследовательской работы могут быть использованы при прогнозировании и анализе решений по управлению образованием.

Целями проведения исследовательской работы являются определение места университетского образования в обществе, исследование расходов на образование и оценка влияния этих расходов на иные сферы деятельности экономики страны, в том числе на индекс потребительских цен в указанных сферах, характеристика качества образования по критериям измерения, эконометрическая оценка влияния данных показателей на прирост добавленной стоимости в отдельных сферах ненефтяного сектора, в том числе на инновацию и проведение анализа результатов. Для проведения эконометрического анализа посредством программы E-Views построена соответствующая модель и выполнен анализ результатов указанной модели.

.

## **SUMMARY**

The results of the research work can be used in prediction and analysis of the management decisions of education.

The purpose of the research is to determine the role of university education in the community, to study the costs of education and to assess the impact of these costs on other sectors of the economy, including the Consumer Price Index in the country, to characterize the quality of education in terms of criteria of measurement, and the non-oil sector's econometric evaluation of impacts on value-added, including innovation, and analysis of results. To conduct an econometric analysis there was built the model through the E-Views program and the results of this model were analyzed.

## REFERAT

**Tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığı:** Son illər Azərbaycanın dünyada artan nüfuzu və nailiyyətlərində iqtisadiyyatın bir çox sahələrində əldə olunan uğurların rolu xeyli böyükdür. Bu nailiyyətlərdə təhsilin müsbət rolu qaçılmazdır. Azərbaycan gəlirlərinin çox hissəsini neft sektorundan əldə etməsinə baxmayaraq qeyri-neft, o cümlədən, təhsil sektoruna daha çox investisiya ayırır, bu sahələrin yüksək inkişafına nail olmaq üçün bir sıra tədbirlər və proqramlar həyata keçirir.

İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi üçün insana qoyulan investisiyanın miqdarı əhəmiyyətlidir. Dövlətimiz neft kapitallarını digər kapitallara, o cümlədən, insan kapitalına çevirərək inkişaf etdirməkdə maraqlıdır. Almaniya, Niderland, Norveç, Belçika, Sinqapur, ABŞ, İsveçrə, Finlandiya, Avstraliya, Danimarka kimi ölkələrdə inkişaf etmiş təhsil sistemi, güclü iqtisadi potensial və təhsilə qoyulan investisiya yüksək insan kapitalının inkişafına təkan verir. Dünya ölkələrinə baxdığımızda Tayvan və Koreya kimi ölkələrdə də yüksək insan kapitalının olduğunun şahidi oluruq.

Yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında və rəqabətə cavab verən məzunların yetişdirilməsində universitet təhsilinin əhəmiyyəti vacibdir.

İnsanların rifahının təmin olunmasını göstərən İnsan İnkişafı İndeksi sağlamlıq, təhsil və layiqli həyat səviyyəsi ilə ölçülür. İnsan inkişafı konsepsiyasının vacib göstəricisi olan təhsil həm də əhalinin şəxsi inkişafında da mühüm rola malikdir.

Təhsil xərclərinin qeyri-neft sektoru və bu sektorun ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət növlərinin əlavə dəyərlərinə təsirinin multiplikativ effektlərinin qiymətləndirilməsi zamanı, eləcə də ölkədə qeyri-neft sektorunun fəaliyyət sahələrində istehlak qiymətləri indeksinə (inflyasiyaya) təsirinin qiymətləndirilməsində Xərclər-Buraxılış modelindən istifadə olunur.

Təhsildə müasir innovasiyaların tətbiqi inkişaf etmiş, eləcə də, inkişaf etməkdə olan bütün ölkələrin ən mühüm prioritet məsələlərindən biri sayılır. Yeni intellektual məhsul anlayışlarından olan kəşf, tövsiyə, yeni prinsip, elmi yanaşma, metodika,

patent, səmərələşdirici təklif, marketing tədqiqatlarının nəticələri kimi qanuni cəhətdən rəsmiləşdirilə bilər. Bundan əlavə universitetlər həm də konsaltinq xidmətləri göstərə bilərlər.

**Tədqiqatın obyektı** təhsilin keyfiyyəti və onu xarakterizə edən göstəricilər, eləcə də təhsildə olan problemlər, **predmeti** isə ali təhsil müəssisələridir.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Dissertasiya işinin hazırlanmasında əsas məqsəd Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin keyfiyyət göstəricilərini yüksəltmək və müasir tələbləri ödəyən, rəqabətədavamlı universitetlərin sayının artırılması, iqtisadi inkişafda ali təhsilin rolunun artırılmasına dair təkliflərin hazırlanmasıdır. Aşağıdakı həlli nəzərdə tutulmuş vəzifələr məqsədə nail olmaq üçün vacibdir:

- Azərbaycanda universitet təhsilinin əhəmiyyətinin araşdırılması;
- İqtisadi inkişafda ali təhsilin rolunun müəyyən edilməsi;
- Ali təhsil müəssisələrinin əmək bazarının tələblərinə görə kadr hazırlığının səviyyəsinin öyrənilməsi;
- Bilik iqtisadiyyatı və insan inkişafının, eləcə də insan kapitalının təhlili və perspektivlərinin öyrənilməsi;
- Təhsil sahəsində dünya ölkələrinin təcrübəsinin öyrənilməsi;
- Təhsil xərclərinin araşdırılması və bu xərclərin ölkədə iqtisadiyyatın digər fəaliyyət sahələrinə təsirlərinin qiymətləndirilməsi;
- Təhsil xərclərinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində inflyasiyaya təsirinin qiymətləndirilməsi
- Təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsi;
- İnnovasiyanın, innovasiya məhsullarının və innovasiya fəaliyyətinin təhlili və öyrənilməsi
- Təhsilin xərclərinin qeyri-neft sektorunun əlavə dəyərində təsirinin qiymətləndirilməsi

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Tədqiqatın elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Xərclər-buraxılış modelindən istifadə edərək təhsil xərclərinin qeyri-neft sektoru və bu sektorun müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növlərinin əlavə dəyərlərinə təsirinin multiplikativ effektləri qiymətləndirilmişdir;
- Xərclər-Buraxılış modelindən istifadə etməklə təhsil xərclərinin ölkədə, müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növlərində istehlak qiymətləri indeksinə təsiri qiymətləndirilmişdir;
- Ekonometrik model qurularaq təhsilin keyfiyyət və qeyri-neft sektorunda innovasiyaların qarşılıqlı əlaqələri qiymətləndirilmiş və təhlil edilmişdir;
- Təhsil keyfiyyət göstəricilərinin qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərin artımına təsiri ekonometrik cəhətdən qiymətləndirilmiş və müvafiq təhlil aparılmışdır.

**Tədqiqatın informasiya bazası.** Dissertasiyanın informasiya bazasını ARDSK-nın, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin müvafiq məlumatları, müxtəlif dillərdə nəşr olunan kitab və jurnallar, o cümlədən, internet resursları təşkil edir

**Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti.** Tədqiqat işindəəldə olunan nəticə və təkliflərdən Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin, Dövlət İmtahan Mərkəzinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin və digər təhsillə bağlı təşkilatların işində istifadə oluna bilər.

**Tədqiqatın strukturu.** Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işi 75 səhifə həcmindədir və işdə 16 cədvəl verilmişdir. 25 adda ədəbiyyat və internet resursundan istifadə edilmişdir.